

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).
Informatie op Internet:
<http://www.vrouwengeschiedenis.nl>

Redactie

Marijke Huisman (hoofredactie), Fia Dieteren, Suzanne Hautvast (eindredactie), Annelies de Jeu (eindredactie), Lizzy Jongma

Redactieadres

Obrechtstraat 5, 3572 EA Utrecht
 Tel: 030-2718164, E-mail: marijkeh@dds.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obplein 4, 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812
 Voor privé-personen bedraagt de contributie f55,00 (25 €) per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder f1500,00 p.m.: f40,00 (20 €) per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering. Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* f40,00 (20 €). Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. De contributie dient vooruit te worden betaald. Lidmaatschap en abonnement worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de periode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-gironummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: Lizzy Jongma, 020-6650820 (werk) of 020-4631694 (privé), e-mail: lizzy@iia.v.nl

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

- voorzitter: **drs. Marieke Hellevoort**
 Tel. 030-2944284, e-mail: ama.hai@net.hcc.nl
- 1e secretaris: **drs. Annette Mevis**
 Tel. 020-6654780, e-mail: mevis@iia.v.nl
- 2e secretaris: **drs. Marianne Boere**
 Tel. 020-6651318, e-mail: boere@iia.v.nl
- Penningmeester: **drs. Frieda Boekweit**
 Tel. 020-5810547, e-mail: sequoia@xs4all.nl
- **dr. Emily Hemelrijk**
 Tel. 023-5323613,
 e-mail: e.a.hemelrijk@let.leidenuniv.nl
- **drs. Jeannine Hendriks**
 Tel. 075-6318873, e-mail: ijhnh@globalxs.nl
- **drs. Marloes Schoonheim**
 Tel. 024-3611811, e-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

- prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
- prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
- prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
- prof.dr. Willy Jansen (KUN)
- prof.dr. Paul Klep (KUN)
- prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
- prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
- prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

drs. Marloes Schoonheim
 Postbus 9103
 6500 HD Nijmegen
 Tel. 024-3611811
 E-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl
 Internet: <http://www.historians.ie/women>

ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)
Foto omslag: Trouwfoto Rudolph McLeod en Margaretha Zelle, Amsterdam 11 juli 1895. Bron: Collectie Mata Hari, Fries Museum Leeuwarden

WEBSITE

- Schrijfsters en lezer(es)s(en) in een internationale database
 Suzan van Dijk 3

ANTI-VIVISECTIE

- Nederlandse en Engelse vrouwen tegen vivisectie
 Amanda Kluvel 6

TONEEL

- Noors drama en de Nederlandse vrouw
 Peter Koudijs 9

POLITIEK

- Carel Victor Gerritsen
 Gerard Metz 12

TROUWEN

- Huwelijksafbeeldingen in middeleeuwse handschriften
 Kathleen Nieuwenhuisen 15

VVG

- Interview met Marieke Hellevoort
 Suzanne Hautvast 18

VISIE EN INSPIRATIE

- Interview met Esther Captain
 Margit van der Steen 20

RECENSIES

- Wilhelmina en de wil tot macht
 Piet Blaas 22
- Zorg voor de kost
 Kees Ribbens 23
- Emancipatie als inspiratie
 Angela van Son 24
- Anti-vivisectie en feminisme
 Fia Dieteren 25

ONDER DE LOEP

- Heleen Massee en Lizzy Jongma 26

VERS VAN DE PERS

- 28

INTERNATIONAAL

- 29

HISTORICA-SERVICE

- 30

SVVT

- 31

Feminisme

De emancipatie is af. Dat is althans de mening van Xandra Schutte, die in *Vrij Nederland* van 8 september j.l. schreef dat feminisme het feestje van één generatie was. De volle asbakken en lege glazen kunnen opgeruimd worden, de laatste gasten – die zich zijn blijven vastbijten in slachtofferschap en geklaag over mannen, werk, kinderen en de afwas – moet snel de deur worden gewezen. Het feminisme is niet meer relevant voor de 21e eeuw; het hoge aandeel vrouwen in de WAO, het glazen plafond en de stagnerende herverdeling tussen arbeid en zorg, zijn volgens Schutte geen feministische thema's meer, maar economische en politieke problemen.

Dat klinkt wel mooi, maar de vraag is of dergelijke onderwerpen politieke thema's worden en blijven als er niemand meer is die vanuit een feministisch standpunt de wereld om zich heen bekijkt. Bovendien reikt een feministische blik mijns inziens verder dan economische en politieke thema's. Neem bijvoorbeeld de kwestie van geschiedenis maken. In hetzelfde nummer van *Vrij Nederland* blikte een aantal 'wegbereidsters' terug op het 'oude feministische vuur'. Relativering van de vroegere 'aksies' lijkt nu nog de gemeenschappelijke deler van deze 'oermoeiders', maar op de vraag wat de belangrijkste verworvenheid van toen is geweest, antwoordt Irene Costera Meijer: "Dat vrouwen zichzelf zien als subject in de geschiedenis." Helaas is het nog steeds zo dat vooral vrouwen zelf vrouwen zien als subject in de geschiedenis. In de vorige aflevering van *Historica* heb ik het al gehad over het advies van de Commissie-De Rooy, de herziening van het geschiedenisonderwijs en de gevolgen van dat advies voor de subjectiviteit van vrouwen in de lessen over het verleden. Deze keer kan ik verwijzen naar de pas uitgekomen film *Nynke* die werd geregisseerd door Pieter Verhoeff. De schrijfster van vele kinderboeken is weliswaar de hoofdpersoon van deze grote publieksfilm, maar met de ondertitel "Een liefdesgeschiedenis" is de toon meteen gezet. *Nynke* van Hichtum wordt enkel in haar relatie tot echtgenoot Pieter Jelles Troelstra verbeeld; op het moment dat het huwelijk strandt en zij zich verder aan haar werk als schrijfster zet houdt de film op. Hopelijk kunnen we over het vervolg van *Nynke* van Hichtums leven en werk meer vinden in de biografie die Aukje Holtrop aan het voorbereiden is.

Marijke Huisman

Virtuele contacten

Verschenen er aan het eind van de achttiende eeuw, en ook rond de eerste feministische golf, dergelijke overzichten en inventarisaties in boekvorm of in de vrouwenpers, we zien nu een vergelijkbaar fenomeen. Op het internet floreren soortgelijke, maar uiteraard zeer veel grootschaliger projecten. Die zijn deels gebaseerd op wat door de tweede feministische golf is 'losgemaakt' – in Nederland onder andere door een artikel van Hella S. Haasse in 1979 in het tijdschrift *Raster*, waar zij de voorgeschiedenis schetst van de Europese 'vrouwenroman'. De meest expliciete onderneming is wel de in 1994 begonnen *Celebration of Women Writers*: in feite een enorme lijst namen, nog lang niet allemaal aanklikbaar, maar in veel gevallen al wel. Via die klik komt men voor de betreffende auteur terecht in biografieën, bibliografieën, on-line teksten en/of commentaren erop. Dergelijke projecten zijn niet per se even polemisch als die van Briquet en Genlis indertijd. Ze spelen ook in op de belangstelling voor literatuursociologie: de teksten van die schrijfsters kenden vaak een enorm succes bij vooral vrouwelijke lezers.

In het zojuist afgeronde NWO-project 'Schrijfsters en hun publiceren, 1700-1880' (1997-2001) staat dat functioneren van vroege 'vrouwenteksten' centraal, en is gezocht naar de mogelijkheid om er enige greep op te krijgen. Het belang van die teksten voor tijdgenoten is terug te vinden in de – uiteraard 'virtuele' – contacten die erdoor tot stand werden gebracht, de invloed die ze uitoefenden op het ontstaan van bepaalde meningen, de netwerken die ze creëerden.

Om die lijnen in kaart te brengen, is een database ontwikkeld: die kan gegevens over de auteurs, over hun werken en over hun lezers/lezeressen – soms zelf weer auteur, vertaler, commentator et cetera – bevatten, verwerken en met elkaar combineren. De data worden ingevoerd op basis van informatie betreffende de contemporaine receptie; er wordt dus niet uitgegaan van de huidige reputatie van de schrijfsters. Daarbij gaat de aandacht in de eerste plaats uit naar de internationale receptie: op deze manier worden schrijfsters die internationaal geen aandacht trokken (voorlopig) geëlimineerd.

De database *WomenWriters* staat sinds het voorjaar 2000 op het internet, in de eerste plaats ten behoeve van de onderzoekers die er (met wachtwoord) aan werken en er gebruik van maken bij hun onderzoek. Hij bevat (in mei 2001) inlichtingen over circa 900 schrijfsters uit allerlei Europese landen en Noord-Amerika, en verwijzingen naar ongeveer 6500 receptiegegevens, deels incompleet of in bewerking; het onderzoek gaat verder. In april 2001 is een begin gemaakt met openstelling van de database (zonder wachtwoord). Daartoe zijn in eerste instantie een aantal schrijfsters geselecteerd: ongeveer vijftig voornamelijk Franse achttiende-eeuwse romanschrijfsters, met hun werk en de receptie daarvan. Dit gedeelte, dat geleidelijk aan verder zal worden aangevuld, is bereikbaar via de site van het project Roquade (een samenwerkingsproject voor digitale publicatie van de Universiteitsbibliotheken van Utrecht en Delft) op het adres www.roquade.nl/women-writers. Op dezelfde site bevinden zich ook onderzoeksresultaten – in de vorm van korte artikelen – die met behulp van

de database tot stand zijn gekomen. Tussen onderzoeksgegevens en artikelen zijn directe linken aangebracht. Het is zodoende mogelijk om vanuit het 'record' over de vertaling – óók door Betje Wolff – van Louise d'Epinay's *Conversations d'Emilie*, via doorklikken terecht te komen in een interpretatie van enkele verschillen tussen de originele en de Nederlandse versie, terwijl de 'noten' van het artikel in feite verwijzingen zijn naar de gegevens in de database.

De gezamenlijke publicatie van onderzoeksgegevens en -resultaten is van wezenlijk belang. Men zou immers tegen een database als deze kunnen inbrengen dat hij juist datgene bevat waar Genlis ooit haar wantrouwen over uitsprak: een enorme serie "jugements universellement portés sur les femmes". Nu bevindt het overzichtswerk van Genlis zich inmiddels weliswaar in de ondergeschikte positie van 'receptie-document', maar het is nog steeds heel moeilijk om de bijeengebrachte 'jugements' met elkaar in overeenstemming te brengen. Het is dan ook nodig om aan te geven welk nut wordt gediend door het verzamelen van al die strijdige en/of zinloze uitspraken over vrouwelijke auteurs. Waar leidt het vullen van een database toe?

Kritische blik

Om te beginnen is het van belang om ons te realiseren dat veel van deze 'jugements' grote invloed hebben gehad op de literaire canon. Het hele proces van canonvorming ten aanzien van vrouwelijke auteurs willen wij kritisch bezien door diverse typen receptiegegevens met elkaar te combineren: niet alleen die afkomstig zijn van critici,

maar ook die uit egodocumenten, vertalingen, bewerkingen, en – vooral ook – meer objectief cijfermateriaal, opgeleverd door boekhistorici, bijvoorbeeld over de aanwezigheid van bepaalde werken in bibliotheken. Het gebruik van boekhistorische gegevens, naast de in de receptiegeschiedenis meer gebruikte informatie uit de literaire pers, biedt een goed uitgangspunt om de positie van schrijfsters in de eigen tijd nader te onderzoeken.

Françoise de Graffigny was bijvoorbeeld de auteur van één van de grootste bestsellers uit de achttiende eeuw, de *Lettres d'une Péruvienne* (1747). De database bevat verwijzingen naar allerlei vertalingen, zij het níét naar het Nederlands: elf Nederlandse bibliotheken bevatten een onvertaald exemplaar. In de negentiende eeuw was haar faam nog min of meer in stand, maar inmiddels vooral gebaseerd op de contacten die ze had gehad met Voltaire. Uit onderlinge vergelijking van de uitspraken door vroege geschiedschrijvers over haar roman blijkt dat dezen elkaar, min of meer letterlijk, herhalen. Ze gaan terug op de *Histoire littéraire des femmes françaises* (1769), waarin allerlei strijdigheden staan, die het verhaal over Graffigny vrij onbetrouwbaar maken. De auteur, La Porte, raapte namelijk zijn hoofdstuk bijeen uit diverse elkaar tegensprekende recensies van het boek. Verwijzingen ernaar en deels ook de teksten ervan, zijn opgenomen in *WomenWriters*. Daar vindt men echter ook verwijzingen naar vrouwelijke reacties op en herschrijvingen van het werk van Graffigny: deze verdienen nadere aandacht.

Gerard Terborgh, *De Brief* (Mauritshuis, Den Haag)

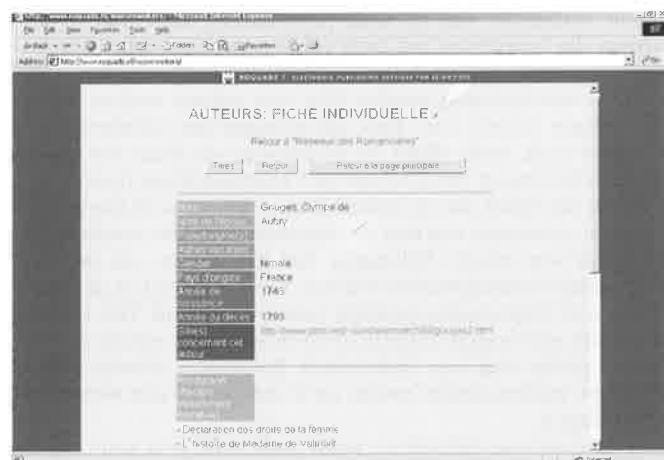
Correctie bestaande reputaties

De kritische blik op de canoenvorming kan leiden tot herziening van reputaties. Met name de invoer in de database van gegevens inzake de internationale receptie biedt daartoe de mogelijkheid, waar over het algemeen – zeker voor vrouwelijke auteurs – reputaties vooral zijn gebaseerd op de roem (of het gebrek eraan) in het eigen land of taalgebied.

Zo is over het al of niet bestaande feminisme van de negentiende-eeuwse George Sand veel gedebatteerd. Als men zich beperkt tot de Franse situatie, komt men daar ook niet uit. Haar houding is ambigu. Maar door de in het buitenland uitgeoefende invloed erbij te betrekken, is aantoonbaar dat Sand voor het internationale feminisme een belangrijke rol heeft gespeeld, ook al streefde zij dat niet expliciet na. Deze bevindingen sluiten aan bij de onderzoeksresultaten van Margaret McFadden over het ontstaan van een internationaal 'feminisme', waaruit ook het belang van George Sand blijkt. McFadden baseerde zich voor haar onderzoek vooral op persoonlijke contacten, niet op de 'virtuele' contacten die lopen via de geschriften van Sand die in alle Europese landen en in Noord- en Zuid-Amerika volop zijn vertaald en gelezen. Op grond van – nog niet afgeronde – inventarisatie daarvan in de database kunnen deze laatste nader worden bestudeerd.

Door onze inventarisatie te combineren met een methode van romananalyse met behulp van de computer ontstond de mogelijkheid om de dialoog tussen schrijfster en lezer(es) vrij precies in kaart te brengen. *WomenWriters* is namelijk direct aangesloten op de databank *SatorBase*, speciaal ontwikkeld, in Montpellier en Toronto, voor de analyse van (Franse) narratieve teksten. In deze aanpak worden narratieve 'topoi', terugkerende elementen in verhalende literatuur, geïsoleerd, benoemd en hanteerbaar gemaakt voor de computer. Zo kunnen verhalende teksten worden vergeleken op detailpunten, op dat van de 'topos' van het weesmeisje bijvoorbeeld, dat – zoals Sara Burgerhart – onder de hoede geplaatst wordt van een oudere vrouw, die haar zal beschermen tegen Lovelaceachtige belagers van haar deugdzaamheid.

Nadere bestudering van verhaallijnen maakt het mogelijk om te onderzoeken of de 'boodschap' van een vrouwelijke auteur verschilt van die van mannen. Zo is het duidelijk dat Antoinette de Salvan met *La Comtesse d'Isembourg* (1678) inging tegen een verhaal over deze historische figuur, dat was vastgelegd door Tallemant des Réaux. Zijn versie beschrijft de gravin als lichtzinnig, te jong voor haar oudere man: aan een min of meer toevallige passant vraagt ze om haar te schaken. Salvan wil deze voorstelling van zaken rechtzetten, en beschrijft het ellendige huwelijk, waaruit haar personeel de gravin helpt zich te bevrijden: gedrieën vluchten zij weg, uiteraard in vermomming. De 'topos' van de schaking is veranderd in die van de gerechtvaardigde vlucht.

Scherm database WomenWriters

Netwerken beschrijven

De structuur waarin al deze gegevens en uitspraken worden opgenomen maakt het mogelijk om de (internationale) rol van schrijfsters ten opzichte van andere vrouwen, bijvoorbeeld binnen een netwerk, aan te geven. Het gaat hier dus niet zozeer om persoonlijke contacten en vriendinnennetwerken als die rond Betje Wolff en Aagje Deken, waarvan het bestaan blijkt uit hun correspondentie. Het betreft eerder dialogen tussen gelijkgezinden, gevoerd via het gepubliceerde werk. Op die manier was Wolff in contact met schrijfsters als Leprince de Beaumont, Haywood, Montagu, Rowe, Brooke, Wollstonecraft, La Roche, Riccoboni, en – zoals wij al zagen – met Genlis. Dit soort verbanden zijn talrijk en maken het mogelijk om bepaalde ontwikkelingen te begrijpen. Weliswaar was het niet onbekend dat Genlis in de Nederlanden zo uitgebreid vertaald is, maar hoe omvangrijk het internationale netwerk rondom Betje Wolff eigenlijk was, is niet bestudeerd. Onderzoek naar dit netwerk lijkt belangrijker voor de situering van Wolff als schrijfster dan kennis van de vriendinnen in haar naaste omgeving: zij maakte welbepaald deel uit van een internationale stroming waarvan het belang wordt gereduceerd als hij wordt 'opgedeeld' per land. Het onderzoek naar deze 'virtuele netwerken' is niet eenvoudig uit te voeren, althans wás niet eenvoudig. Het kan nu efficiënter gebeuren. De database *WomenWriters* biedt daartoe de mogelijkheid. In feite vormt hij een structuur waarbinnen een collectief 'work in progress' bezig is. Deelnemende onderzoekers slaan er gegevens in op, die soms minimaal van omvang zijn, maar die wel bijdragen tot verscherping van het totaalbeeld én tot meer detailkennis. Eén van de prangende vragen, waarop misschien een antwoord kan worden gevonden is die betreffende de mogelijke contacten tussen de twee grootste 'Nederlandse' schrijfsters: Betje Wolff en Belle van Zuylen.

Suzan van Dijk (romanist en comparatist) is leider van het project Schrijfsters en hun publieken, 1700-1880 (NWO en Huizinga Instituut).

Literatuur

- Fortunée B. Briquet, *Dictionnaire historique, littéraire et bibliographique des Françaises [...] connues par leurs écrits [...]*. Parijs, 1804 (reprint: Indigo et Côté-femmes éditions, 1997); binnenkort ook via <http://siefar.femmes.free.fr>.
- Suzan van Dijk, 'Early historiography of Dutch and French women's literature', in: Suzan van Dijk, Lia van Gemert, Sheila Ottway (red.), *Writing the history of women's writing: toward an international approach*. Amsterdam, 2001, pp. 81-94.
- Suzan van Dijk, Ben Brandenburg, *Réseaux de romancières/Women writers' networks*: <http://www.roquade.nl/womenwriters>.
- Stéphanie de Genlis, *De l'influence des femmes sur la littérature française [...]*. Parijs, 1811.
- Hella S. Haasse, 'Het beeld in de spiegel I', *Bladspiegel. Een keuze uit de essays*. Amsterdam, 1985, pp. 41-63 (voor het eerst in *Raster* nr. 9, 1979).
- Joseph de La Porte, *Histoire littéraire des femmes françaises*. Parijs, 1769, 5 dln.
- Mary Mark Ockerbloom, *A Celebration of Women Writers*: <http://digital.library.upenn.edu/women>.
- Alicia C. Montoya, 'French and English women writers in Dutch library catalogues, 1700-1800. Some methodological considerations and preliminary results', in: Petra Broomans, Suzan van Dijk, Janet F. van der Meulen, Pim van Oostrum (red.), *"I have heard about you". Women's writing crossing borders* (werktitel). Hilversum, 2002 (in voorbereiding).
- Margaret McFadden, *Golden Cables of Sympathy. The Transatlantic Sources of Nineteenth-Century Feminism*. Lexington, 1999.

Ruimte voor vrouwen

Nederlandse en Engelse vrouwen tegen vivisectie

Amanda Kluveld

Nooit werd zoveel strijd gevoerd tegen vivisectie als in de periode rond 1900. Vrouwen waren in de toen ontstane anti-vivisectiebeweging zeer belangrijk. In Nederland verdwenen ze snel van het strijdtoneel, in Engeland niet. Amanda Kluveld probeert een antwoord te geven op de vraag waarom dat zo was.

“Stel je voor dat je bezig waart in een levend dier te snijden, dat je opkeek en Christus naast je stond; zou je hem in de oogen durven zien? Zou je werkelijk denken, dat hij, die zich de goede herder noemt, die zijn leven stelt voor zijn schapen, de daad goed zou keuren? O, ik weet zeker dat je je diep schamen zoudt, en ik weet dat Christus zou zeggen: ben je een volgeling van mij? Durf je je noemen naar mijn naam? Heb ik je dit geleerd? En dat hij je zou wegzenden, en 't dier opnemen in zijn armen en 't genezen met zijn wonder-macht.”

Deze passage is afkomstig uit de roman *Naar het groote licht* (1898) van Felix Ortt. De roman is een van de vele geschriften die rond 1900 in Nederland, Engeland, Duitsland, Scandinavië, Zwitserland en de Verenigde Staten werden uitgegeven door tegenstanders van vivisectie. Vivisectie, letterlijk snijden in het levende, en verzamelen voor medisch wetenschappelijke proeven op levende dieren, was in die tijd onderwerp van een levendig debat geworden. In geen periode van de geschiedenis hebben het werk en de persoon van de vivisector tot zoveel commotie geleid en zoveel actie tot gevolg gehad. Het is de tijd dat tegenstanders van vivisectie zich verenigden. Zo werd in 1876 in Engeland de Victoria Street Society, 's werelds eerste anti-vivisectie-organisatie opgericht. Dit voorbeeld vond al spoedig in andere landen navolging. In Nederland vormde zich in 1890 de Nederlandsche Bond tot Bestrijding der Vivisectie (NBBV). Het bijzondere aan de anti-vivisectie-beweging was, dat deze voor een belangrijk deel werd gedragen en vormgegeven door vrouwen. Uit de incomplete ledenlijsten kan worden opgemaakt dat iets meer dan de helft van de ongeveer duizend leden van de NBBV vrouw was. De meeste donaties die de NBBV in de eerste twee decennia van haar bestaan ontving, waren afkomstig van vrouwen. Het ging om bedragen van één tot honderd gulden. De beroemde feministe Cécile Goekoop-De Jong van Beek en Donk, later schrijfster van de roman *Hilda van Suylenburg*, schonk tweehonderdvijftig gulden aan de bond en werd lid van de nieuwe organisatie. Behalve als financiers waren vrouwen op alle niveaus van de beweging actief. Zo zou de NBBV in 1910 meer dan twintig jaar lang door Suze Groshans geleid worden. Lager in de hiërarchie van de organisaties waren vrouwen net zo goed vertegenwoordigd. Als bestuurslid, penningmeester, secretaris, vertaler van buitenlandse propagandamateriaal en natuurlijk als lid.

Behalve door het aandeel van vrouwen was het anti-vivisectie-nisme bijzonder omdat het een praktijk probeerde te bestrijden waar maar een heel beperkte groep mensen mee bekend was. Vivisectie maakte op geen enkele wijze deel uit van het dagelijkse leven. Vivisectie vond plaats in laboratoria en collegezalen, in ruimten die niet voor niets voor een breed publiek toegankelijk waren. Er was nauwelijks iemand die, zoals een Nederlandse anti-vivisectie-nist het uitdrukte, de “verborgen zonden van de vivisectoren” kende. De bestrijders van vivisectie beschouwden het dan ook als een belangrijke taak om de “mensen de oogen te openen door het kwaad van de vivisectie als kwaad tentoon te stellen”.

Dit zichtbaar maken van de vivisectie gebeurde onder meer in gedichten en romans die over het onderwerp handelden. Een stroom van geschriften werd door de ijverige anti-vivisectie-nisten geproduceerd, telkens met de bedoeling om de waarheid over vivisectie aan de onwetendheid verkerende samenleving te onthullen en om het op de agenda van het parlement en de publieke opinie te plaatsen. De anti-vivisectie-nisten beschreven hun streven als een ‘heldenreis’. In hun voorstelling ging het om een tocht door een duister gebied, een reis waarvan de afloop onzeker was en tijdens welke de anti-vivisectie-nistische held of heldin afstand moest doen van materieel gewin, maatschappelijke erkenning. De ideale strijder tegen vivisectie was in deze voorstelling een man of een vrouw die bereid was om zich vol overgave en tegen alle kritiek en spot in, te beijveren voor de bestrijding van vivisectie. Anti-vivisectie-nisten stelden zich niet zelden andere helden die bespot waren voor hun opvattingen ten voorbeeld. Zij voelden zich, zoals blijkt uit de passage uit *Naar het groote licht*, volgelingen van Christus of Christusachtige figuren. Dit alles in het besef dat zij tijdens hun leven geen of nauwelijks tastbare resultaten van hun streven zou zien. Het resultaat van de strijd was minder belangrijk dan het voeren van de strijd zelf. Anti-vivisectie-nisme was een vorm van wat in de sociologie wel ‘expressieve politiek’ wordt genoemd. Het strijden dient om een hogere morele levenshouding te tonen, expressie te geven aan een individuele levensstijl zonder per se daarmee parlementaire macht na te streven of een wetgeving te bedingen.

In Engeland was dat ook zo, maar rond 1900 is er een verschil waar te nemen tussen de Nederlandse en de Engelse strijd tegen vivisectie. In die periode werden vrouwen binnen het

Nederlandse anti-vivisectionisme minder belangrijk bij het uitzetten van de te volgen koers en het vormgeven van de strijd. Hun functie als president van bijvoorbeeld de NBBV was veel meer symbolisch dan bestuurlijk. De strijd werd veeleer vormgegeven door mannen en één man, Felix Ortt, in het bijzonder. In Engeland gebeurde dat niet. Vrouwen bleven in de strijd tegen vivisectie de belangrijkste figuren. De strijd werd in Engeland en Nederland vanaf 1900 ook anders gevoerd. Een mogelijk verklaring voor dit fenomeen is dat de Nederlandse strijd tegen vivisectie sterk beïnvloed werd door het Tolstojanisme of Christen-Anarchisme. In Engeland werd het anti-vivisectionisme daarentegen meer beïnvloed door feministische en theosofische denkbeelden.

Tolstojaanse expressieve politiek

In Nederland was de navolging van Christus nauw verwant aan het Tolstojanisme of Christen-Anarchisme dat rond 1900 in geen enkel ander land zoveel opgang maakte. Door de persoon van Ortt was het anti-vivisectionisme verbonden met allerlei andere bewegingen die soberheid predikten zoals het door Tolstoj van alle metafysische en kerkelijke elementen ontdane christendom, dat de Bergrede van Christus tot uitgangspunt had. Geweldloosheid, weerloosheid, broederschap op basis van liefde voor al het levende en anarchisme maakten daar deel vanuit. Met dit 'christen-anarchisme' hing een duidelijke opvatting over politiek samen. Nederlandse tolstojanen waren van mening dat men niet door politiek activisme, bijvoorbeeld het nastreven van een wettelijke beperking of verbod van vivisectie, maar door het uitdragen van een individuele, zuivere manier van leven strijd diende te voeren. Het streven naar invloed op de parlementaire politiek was daarbij van ondergeschikt belang en werd zelfs gezien als deel van een lager moreel en materieel verlangen.

De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten is voor een belangrijk deel vormgegeven door Felix Ortt. Zowel zijn tolstojanisme als zijn opvatting over wat hij een 'wetenschappelijk verantwoorde vivisectiebestrijding' noemde, hebben het Nederlands verzet tegen vivisectie gevormd en het als het ware van vrouwen afgenomen. Hoewel Ortt meerdere romans schreef waarin het thema vivisectie aan bod kwam, ontwikkelde hij zich na het schrijven van *Naar het groote licht*, steeds meer tot een tegenstander van fantasie, verbeelding en fictie als wapens in de strijd tegen vivisectie. Metaforen voor de vivisectie, die door zijn voorgangers bijvoorbeeld met de Satan, de Mammon, lust en verkrachting werd geassocieerd, liet hij zoveel mogelijk achterwege. Ook hield hij geen bezielde redevoeringen. Interessant genoeg waren dit allemaal zaken waarin de Nederlandse anti-vivisectionisten van het eerste uur, waaronder veel vrouwen zoals C.C. van der Hucht-Kerkhoven, Marie Jungius en Suze Groshans, nu net erg goed waren. Marie Jungius had tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 een indrukwekkende lezing gehouden waarmee zij de hoogleraar Jacob van Rees had opgewekt om zich openlijk aan haar zijde te scharen. Van der Hucht-Kerkhoven had een aantal romans op haar

naam staan waarin het thema vivisectie vol verbeelding werd uitgewerkt. De roman *Anna* werd in Engeland onthaald als een roman over *The New Woman*, een maatschappelijk geëngageerde vrouw die het waagde zich in het openbaar uit te spreken over belangrijke kwesties als vivisectie. De hoofdpersoon van de roman, de jonge Anna weigert haar stervende hond te verlaten om met haar verloofde naar een feestje te gaan. Hij dreigt haar om de verlovings te verbreken als zij niet aan zijn zijde verschijnt, maar Anna gehoorzaamt hem niet. Ze wordt verlaten en voert verder eenzaam haar strijd. Zij komt aan het eind van het verhaal als winnares naar voren en wordt beloond met de terugkeer van haar tot inkeer gekomen verloofde. Heel anders vergaat het Marie, de hoofdpersoon uit *Naar het groote licht* die om haar liefde voor een zieke kat Ortt als overdreven gevoelig wordt veroordeeld.

Dit laatste is typerend voor de strenge wetenschappelijk benadering van het vivisectievraagstuk die Ortt voorstond. Door

zijn wetenschappelijke strijdwijze verdwenen vrouwen die hun betoog mede met behulp van hun charisma, verbale kwaliteiten en de verbeelding kracht gaven, langzaam van het anti-vivisectionistische toneel. Ook de theosofie waar een aantal belangrijke anti-vivisectionisten een belangrijke inspiratiebron in vonden, werd door Ortt als niet-wetenschappelijk terzijde geschoven. Daarbij kwam nog dat de vrouwelijke Christusfiguren die bovengenoemde dames zich tot voorbeeld stelden; Jeanne d'Arc en door hen in fictie beschreven moeder- en zusterfiguren, steeds verder naar de achtergrond werden gedreven door de tolstojaanse of christen-anarchistische mannelijke verbeelding van Christus. Voeg daarbij de opvatting dat een ware navolger van Christus zich van de staat en de wet afkeerde en je krijgt nog een element dat de expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten ongunstiger maakte voor vrouwen om zich in het openbaar te manifesteren en een zekere politieke macht, dat wil zeggen, publieke, openbare invloed, te verwerven. Ortt vroeg immers aan vrouwelijke anti-vivisectionisten om afstand te doen

van en weinig waarde te hechten aan iets wat zij eenvoudigweg niet bezaten: volwaardig burgerschap, volledige toegang tot de wetenschap en kiesrecht.

Feminisme en theosofie

Anders dan in Nederland behielden vrouwen in Engeland een prominente positie in de vormgeving van de expressieve strijd tegen vivisectie. De opvattingen van de tolstojanen waren daar nauwelijks van belang. Die van de theosofen en feministen daarentegen hebben veel invloed gehad op de verbeelding van het kwaad door de Engelse anti-vivisectiebeweging. Ook waren de Engelse anti-vivisectionisten niet vies van parlementaire invloed of prominent optreden in het openbaar. Twee voorbeelden kunnen dit illustreren. Zo was daar de oprichtster van de Victoria Street Society, de feministe en journaliste Frances Power Cobbe. Zij gebruikte met succes de enorme kring van invloedrijke kennissen om het thema in het Engelse parlement aanhangig te maken. Cobbe

Felix Ortt. Bron: Amanda Kluyvel, *Reis door de hel der onschuldigen*, pp. 19.

Prijs 5 Cent.

Uitgave van de Nieuwe Dordtsche Dierenbesch. en Vivisectie-bestrijding

Vivisectie is een door de wet beschermde en met belasting van het volk betaalde misdaad
DE GROOTSTE SCHANDVLEK ONZER KULTUUR,
 Redt mensch en dier van vivisectie
 :: Ontwaakt eer het te laat is! ::

Onverdoelde hond, doodgemarteld achter de gesloten deuren van het laboratorium

Twee proefkonijnen

Enkele van de durende voorbeelden.

Slachtoffer van vaccinatie. Kind gestorven aan hersenontsteking.

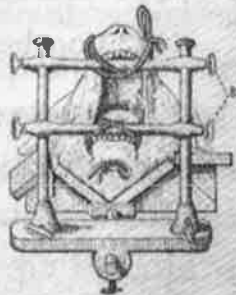
Op ieder proefdier volgt een mensch
 Honden, katten, ratten, muizen,
 koeien menschen.

Aldus is de volgorde.

WAT HOUDT VIVISECTIE IN?

Vivisectie is een stelsel over de geheele cultuurwereld in zwaag, waarvan het wezen is, dat de dieren beschouwd worden als **zielloos, gevoelloos, rechtloos, VERSTANDLOOS MATERIAAL**, waarover de mensch geheel naar willekeur kan en mag beschikken.

Tegen die opvatting en de daaraan ontleende gevolgtrekkingen strijdt de **ANTIVIVISECTIE**. In dien strijd worden wij geleid door gevoelens van zedelijkheid, moraliteit, billijkheid, in 't kort, door ons geweten en gesteund door de uitspraken van op moreel gebied erkend hoogstaande beroemde en algemeen als geleerd bekende persoonlijkheiden, en bovenal door de openbaar geworden uitspraken van medici met wereldnaam, die vivisectie noemen: „**WREEDAARDIG, MISDADIG, NUTTELOOS, MISLEIDEND EN VERRUWEND**; medici, menschen tot oordeelen en veroordeelen bevoegd, zeker even wetenschappelijk onderleigd als **vivisectoren**.

Apparaat om den bek van een hond open te sperren.

Hetzelfde geldt voor Anna Kingsford, vanwege haar avant-gardistische vrije levenswijze (ze leefde samen met een andere man dan haar echtgenoot) een gezworen vijandin van de ongetrouwde, keurige en oudere Cobbe. Kingsford zou je als een vertegenwoordiger van het meer theosofisch georiënteerde anti-vivisectionisme kunnen beschouwen. Ze was zienares en stond in nauw contact met de toen sterk aanwezige theosofische beweging rond Helena Blavatsky. Kingsford had ook contact met alleen voor haar zichtbare spirituele wezens. Deze hadden haar op een zeker moment, tijdens een soort interspiritueel minnespel in haar boudoir, laten weten dat zij was uitverkoren als verlosser der dieren. Ze besloot daarop om in Frankrijk, het bolwerk van de experimentele fysiologie, medicijnen te gaan studeren. Kingsford wilde bewijzen dat het mogelijk was om een medische graad te behalen zonder vivisecties te verrichten. Uiteindelijk slaagde ze daarin. Ze studeerde af op het vegetarisme en mocht zichzelf MD noemen. Hoewel ze zeer gelukkig was met haar wetenschappelijke titel begreep zij dat zij hiermee nog geen verlosser was geworden. Om die reden bood zij een aantal prominente fysiologen aan om in ruil voor het leven en de vrijheid van de door hen gebezigde proefdieren, zichzelf als proefdier aan hen ter beschikking te stellen. Haar aanbod werd afgewezen en maakte dat zij niet als een ware Christus op de snijtafel kon sterven. Voor Kingsford was dit een grote teleurstelling die tegelijkertijd haar woede opwekte. Ze besloot het anders aan te pakken. Kingsford trok zich terug in haar boudoir en concentreerde zich met behulp van de spirituele wezens die haar omringden op beroemde vivisectoren zoals Paul Bert en Claude Bernard. Zij wilde hen op afstand vermoorden door hen ziekte en ellende toe te zenden. Toen Louis Pasteur en Paul Bert op een dag stierven voelde zij een enorme triomf. Ze besloot om alle vivisectoren op deze wijze te vermoorden. Uiteindelijk stierf ze zelf met wroeging over de moorden die zij naar haar idee had gepleegd.

Zoals Cobbe en Kingsford waren er meer vrouwen in de Engelse anti-vivisectie-beweging. Zij werden niet beperkt door een tolstojaanse en wetenschappelijke visie op vivisectiebestrijding, zoals in Nederland het geval was. Er was meer ruimte voor vrouwen om een keuze te maken in de wijze waarop zij de religieuze gevoelens die van het anti-vivisectionisme deel uit maakten, vorm wilden geven. Zij konden de navolging van Christus (denk aan Kingsford) naar eigen inzicht invullen. Geen wonder dat de Engelse anti-vivisectie-beweging kleurrijker, fanatieker en vrouwelijker was dan de Nederlandse beweging. Zij deed ook meer stof opwaaien. Dat is vandaag de dag nog altijd zo.

Amanda Kluvelde doceert geschiedenis aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht.

Literatuur

Dit artikel is gebaseerd op de dissertatie van Amanda Kluvelde, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten 1890-1940* (Amsterdam 2000).

Noors drama en de Nederlandse vrouw

Het denken over de vrouw en het huwelijk tijdens het *fin de siècle*

Peter Koudijs

Na jaren van huwelijkse trouw komt een vrouw tot inkeer. De man met wie ze een eeuwige band is aangegaan blijkt niet te zijn wie ze dacht dat hij was. Bovendien voelt ze zich als een speelpop behandeld; haar man is meer een voogd dan een echtgenoot. Ze neemt het pijnlijke besluit haar man en kinderen te verlaten om ergens anders een volwaardig bestaan op te bouwen. De vrouw in kwestie is Nora Helmer. Ze leefde aan het eind van de negentiende eeuw op alle podia van Europa en is ook tegenwoordig nog regelmatig in veel theaters te vinden. Nora is namelijk de hoofdpersoon in *Et dukkehjem* (*Het poppenhuis*), een van de bekendste stukken van de Noorse toneelschrijver Henrik Ibsen. Het aantal mensen dat de eerste voorstellingen van *Het poppenhuis* bezocht was beperkt, maar de pennen van de recensenten kwamen niettemin in beweging om “het stuk over de emancipatie van de vrouw” van commentaar te voorzien.

De laatste drie decennia van de negentiende eeuw waaide er een vernieuwende wind door het Europese toneel. De gemaakte en overdreven manier van acteren die het romantisch toneel in de eerste helft van de negentiende eeuw had gekenmerkt, werd langzamerhand vervangen door een meer realistische spel- en regieopvatting. Niet iedereen kon zich echter vinden in de realistische kunstopvattingen, zodat in het begin van de jaren negentig een meer mystieke en symbolistische stijl doordrong in de Europese theaters.

Een van de toonzetters van deze stroming was Henrik Ibsen. Hij was een vernieuwer en wordt nog steeds gezien als een van de grootste toneelschrijvers die Europa heeft voortgebracht. Hij was een van de eerste schrijvers uit noordwest Europa die realistische en naturalistische toneelstukken schreef en was eveneens een van de eersten die de nieuwe stijlen van de mystiek en het symbolisme omarmde. Ook met

Afbeelding van Henrik Ibsen, Bron: D. Taylor-Wilkie, *Insight guides, Norway*. Londen, 2000.

zijn onderwerpen en thema's sloeg hij een nieuwe weg in. Veel van zijn toneelstukken waren gebaseerd op maatschappelijke en sociale problemen. Vooral de sociale thematiek rondom de positie van de vrouw in het huwelijk kreeg aandacht.

Vrouwenkwestie

Deze thematiek in Ibsens werk sloot goed aan bij een belangrijke discussie die in Nederland tijdens het *fin de siècle* gevoerd werd en die in 1919 zou leiden tot algemeen vrouwenkiesrecht: het debat over de emancipatie van de vrouw in het huwelijk en de maatschappij als geheel. Deze discussie over de 'vrouwenkwestie' werd vooral binnen feministische stromingen gevoerd, maar ook buiten de emancipatiebeweging was er een debat gaande over de positie van de vrouw in het huwelijk. De geschiedenis van het feminisme in Nederland heeft inmiddels de nodige aandacht gehad, net als andere

belangrijke thema's uit het Nederlandse *fin de siècle*. Het denken over de vrouw en het huwelijk buiten de emancipatiebeweging is echter een ondergesneeuwd onderwerp binnen de geschiedschrijving en het onderzoek dat hiernaar is gedaan, is beperkt.

Een van de weinige historici die zich in het denken over de vrouw buiten de feministische beweging heeft verdiept, is Marianne Braun. In *De prijs van de liefde* (1992) bespreekt ze beknopt hoe er in de verschillende Nederlandse zielen over de positie van de vrouw werd gedacht. Volgens Braun bepleitte men in confessionele kring nederigheid, dienstbaarheid en gehoorzaamheid van de vrouw en was men van mening dat zij in het huwelijk een aan de man ondergeschikte rol moest aannemen. Aan het huwelijk zelf werd door de katholieken en protestanten een centrale positie in het maatschappelijk leven toegedicht. Alles wat deze positie zou aantasten, zoals de vrije liefde - dat wil zeggen het naar eigen wens vormgeven van het huwelijk -, werd resoluut van de hand gewezen. In vooruitstrevend liberale kring had men andere gedachten over de positie van de vrouw in het huwelijk. Men was uit op een morele verbetering van de maatschappij, en gelijkwaardiger betrekkingen tussen de echtgenoten op juridisch en financieel gebied pasten in dit streven. Sommige radicaal-liberalen gingen nog verder en zagen mogelijkheden voor een vrijere huwelijksrelatie.

In de overige hoofdstukken van haar boek bespreekt Braun het debat rond de vrouwenkwestie vooral vanuit een politiek en juridisch perspectief. Net als in de rest van de geschiedschrijving ontbreekt aandacht voor de culturele dimensie van de discussie over de positie van de vrouw in het huwelijk. Toch werd dit debat tijdens het *fin de siècle* wel degelijk op cultureel niveau gevoerd. In de reacties op Ibsens toneelstukken komt dit duidelijk naar voren. In de artikelen die in toonaangevende Nederlandse culturele tijdschriften als *De Gids* en *De Nederlandsche Spectator* werden geschreven over Ibsen en zijn werk, besteedde men uitgebreid aandacht aan de thematiek rond de positie van de vrouw in het huwelijk. Een nadere kijk op deze dialoog kan meer inzicht geven in het denken over dit onderwerp buiten de feministische beweging.

Het poppenhuis

In 1879 schrijft Ibsen *Het poppenhuis*, een toneelstuk waarin de thematiek rond de positie van de vrouw in het huwelijk

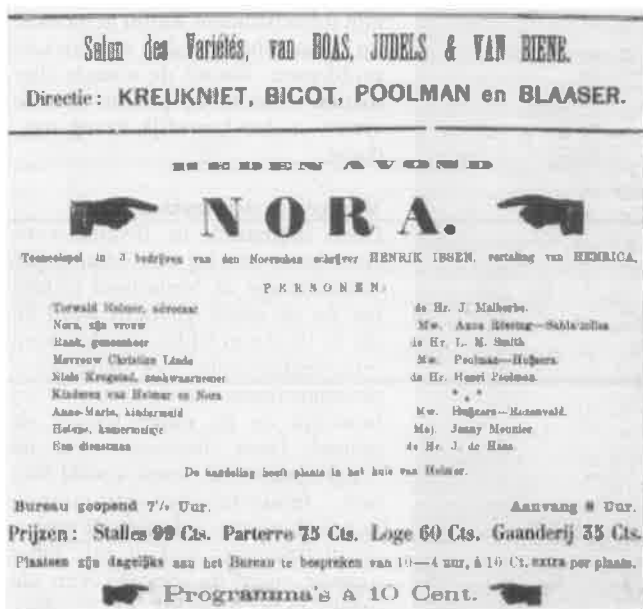
sterk naar voren komt. Het stuk handelt over het huwelijk tussen Nora en de bankmanager Torvald Helmer. Nora wordt nauwelijks serieus genomen door haar man en ze is eigenlijk niets meer dan diens 'speelpopje' dat voor de kinderen mag zorgen. Nora heeft, toen het paar pas getrouwd was, een illegale lening afgesloten om een reis voor de toen zieke Torvald te kunnen betalen. Bijna acht jaar lang weet ze dit voor haar echtgenoot verborgen te houden. Als Torvald er ten slotte achter komt, wordt hij woedend. Hij verwijt Nora zijn maatschappelijke positie te hebben aangetast en vindt dat zij niet geschikt is om zijn (*sic*) kinderen op te voeden. Nora is teleurgesteld in zijn reactie; ze pleegde de fraude immers voor zijn welzijn. Door dit voorval komt ze tot inkeer en ze beseft dat Torvald helemaal niet is wie ze dacht dat hij was. Ze komt tot het inzicht dat ze niet meer van hem houdt en dat ze haar hele leven lang als een speelpop is behandeld: eerst door haar vader, later door Torvald. Ze besluit haar man en kinderen te verlaten om zelfstandig te gaan leven en zichzelf op te voeden tot een volwaardig persoon. Torvald strubbelt tegen vanwege de bedreiging van zijn maatschappelijke positie, maar Nora heeft haar besluit genomen en vertrekt.

In *Het poppenhuis* stelt Ibsen een huwelijk aan de kaak waarin de gelijkwaardigheid tussen de partners ver te zoeken is. Zo'n huwelijk heeft niet voldoende basis om te slagen. Het stuk kan geïnterpreteerd worden als een pleidooi voor de noodzakelijkheid van zelfontplooiing en volwaardigheid van beide partners in het huwelijk. Met *Het poppenhuis* brak Ibsen door in Europa en ook in Nederland maakte een breed publiek toen voor het eerst kennis met zijn werk. Literair recensenten bespraken het stuk en er verschenen reacties op de sociale thematiek.

Uiteenlopende reacties

In veel artikelen uit liberale kring werd positief gereageerd op *Het poppenhuis*. Daarbij werd het belang van gelijkwaardigheid in een huwelijk benadrukt. Al in het eerste uitgebreide artikel dat in 1882 in het liberale tijdschrift *De Gids* aan Ibsen werd gewijd, schreef recensent Terweij vol bewondering over Ibsens vrouwelijke personages, die een "louterende invloed" op het huwelijksleven zouden hebben. In 1893 schreef Slothouwer naar aanleiding van *Het poppenhuis* in *De Tijdspiegel* dat "Ibsen ook de zelfstandigheid der vrouw wil; daar hij wenscht, dat ook de vrouw zichzelf moet zijn; dat zij niet meer spijt burgerlijke wet, godsdienstig voorschrift en traditie de ondergeschikte moet wezen van den echtgenoot, maar in de eerste plaats een zelfstandig mensch (...) eene vrouw, die, zichzelf en haar handelen en denken bewust, in haar doen zelfstandig is en dus ook zelf verantwoordelijk". Een jaar later verscheen er in *De Nederlandsche Spectator* een artikel over Ibsen waarin Van Nouhuys zich expliciet schaarde achter Ibsens visie op de positie van de vrouw, die hij als volgt omschreef: "In elke vrouw wil Ibsen een mensch, een zich vrij ontwikkelend zelfstandig mensch zien".

Tegelijkertijd waren er in liberale kring ook conservatievere geluiden te horen. Een van de meest prominente recensenten van *De Gids*, Van Hall, benaderde de vrouwenemancipatie kritisch. In een artikel uit 1897 schreef hij dat de vrouwelijke personages in Ibsens stukken hem in de eerste plaats als "geëmancipeerde, haast bandeloze vrouwen, onnatuurlijk, onmenselijk, ter nauwernood toerekenbaar" toe schenen. Deze figuren werden pas begrijpelijk voor de recensent als ze in de context van de Noorse samenleving werden geplaatst. In *De Nederlandsche Spectator* waren eveneens dergelijke terughoudende geluiden te horen. Volgens een anoniem artikel uit 1889, het jaar dat *Het poppenhuis* voor het eerst in Nederland werd opgevoerd, zat het stuk vol met "onnatuurlijke omstandigheden". In datzelfde jaar kenmerkte Flanor, de vaste columnist *avant la lettre* van dat blad, Nora's vertrek als "krankzinnig", gedaan uit "onverwoestbare eigenliefde".

Het programmablad uit 1890 bij de tweede voorstelling van *Het poppenhuis* in Nederland. Bron: R. van den Zalm, *Ibsen op de planken*. Amsterdam, 1999.

Actrice Rika Hopper als Nora in een voorstelling uit 1906. Bron: H. Ibsen, *Verzamelde werken*, Amsterdam, 1913.

Maar na verloop van tijd trokken de conservatieve recensenten bij. Betitelde Van Hall in 1889 het vertrek van Nora nog als een onwaarschijnlijke ontwikkeling, elf jaar later, in 1900, onderkende hij dat “de vrouw het recht had, ja den plicht te handelen gelijk zij deed”. Ook de artikelen in *De Nederlandsche Spectator* waren in latere jaren uitsluitend positief.

In confessionele kring was men over het algemeen niet zo te spreken over Ibsens toneelstukken. Op het thema, de positie van de vrouw in het huwelijk, werd in eerste instantie uiterst kritisch gereageerd. Zo schreef Bronsveld in *Stemmen van Waarheid en Vrede* (1893) dat hij Ibsen in *Het poppenhuis* “in de hoogste mate onpraktisch” vond. Vooral in Nora’s vertrek kon hij zich niet vinden: “Stelt u eens voor dat alle vrouwen deden als Nora! (-) Bij eenig nadenken moet ieder gevoelen, dat zulk een idealisme nadert tot ongerijmdheid”. Ook voor de toneeldichter had de recensent geen goed woord over. Hij kon zich goed voorstellen “dat velen hem min of meer demonisch noemen” en hij vond hem zelf “zéér onsympathetisch”. Er werd echter niet uitsluitend negatief gereageerd in confessionele kring. Al in de eerste jaargang van *De Katholieke Gids* (1889) werd in een overwegend lovend artikel aandacht besteed aan de toneelstukken van Ibsen. *Het poppenhuis* werd gezien als een stuk dat het huwelijk “op een hoog zedelijk standpunt plaatst”. Toch was de waardering voor de vrouwelijke personages in Ibsens toneelstukken niet zo groot als bij de meeste liberale recensenten. Ook in *Stemmen van Waarheid en Vrede* werd de beoordeling naar verloop van jaren positiever. In 1897 verscheen een artikel dat een van Ibsens meest religieuze toneelstukken, *Brand*, redelijk waarderend besprak. Recensent Hulsman ging in 1902 een stap verder door Ibsens hele oeuvre in een christelijk kader te plaatsen. Hij interpreteerde elk stuk als een aanval op een bepaalde zonde, bijvoorbeeld zelfzucht of leugenachtigheid. En hoewel Ibsen werd beschreven als “ongeloofvige” was volgens Hulsman “het christelijk idealisme toch blijven liggen op de bodem zijns harten”. De vrouwelijke personages werden ner-

gens geprezen, maar ook nergens bekritiseerd. Zelfs over Nora, die er in 1893 in hetzelfde tijdschrift nog zo van langs had gekregen, was geen kwaad woord te lezen. De waardering die Hulsman voor Ibsen had, lag hoofdzakelijk in de “waarheidsliefde”. De recensent prees eveneens Ibsens poging “het huwelijksleven te louteren”.

Open debat

Zoals hierboven bleek, reageerden de recensenten uit liberale kring verdeeld op de toneelschrijver en zijn werk. Alleen *De Tijdspiegel* schreef uitsluitend positief over Ibsen en zijn sociale thematiek. In *De Gids* en *De Nederlandsche Spectator* waren zowel artikelen te lezen die de nadruk legden op de zelfstandigheid en gelijkwaardigheid van de vrouw, als artikelen waarin hier juist heel kritisch tegenaan werd gekeken. Het lijkt erop dat in liberale kring een open debat werd gevoerd over de positie van de vrouw in het huwelijk, waarin niet alleen progressief liberalen maar ook personen van conservatieve stempel zich mengden. Dit debat verschoof na verloop van tijd in progressieve richting en na 1900 verstomde de kritiek op het idee van zelfstandigheid der vrouw.

Ook in protestantse kring is een ontwikkeling in een meer progressieve richting zichtbaar. Werd in 1893 in *Stemmen van Waarheid en Vrede* Nora’s vertrek nog als “ongerijmd idealisme” gezien, negen jaar later werd er geen kritiek meer geuit op *Het poppenhuis*. Ibsen was in 1902 niet meer “zéér onsympathetisch”, maar een schrijver die probeerde “het huwelijksleven te louteren”. Zijn toneelstukken werden in het christelijk gedachtegoed ingepast en zijn thematiek werd blijkbaar niet meer als bedreigend beschouwd. Wellicht werd de zelfstandigheid en gelijkwaardigheid van de gehuwde vrouw ook in protestantse kring door steeds meer mensen geaccepteerd. Het zou echter tot 1913 duren voordat een protestantse minister - namelijk de antirevolutionair Heemskerk - zou verklaren dat er ook goede kanten aan de zelfstandigheid van de vrouw zaten. Het lijkt erop dat de ideeën achter deze uitspraak al jaren acceptabel waren voor een deel van de protestantse achterban.

Peter Koudijs studeert geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en specialiseert zich in economische en sociale geschiedenis. Daarnaast heeft hij grote belangstelling voor de ontwikkeling van het Nederlands toneel.

Literatuur

- J. Bel, *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam, 1993.
- M. Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam, 1992.
- G.B. Bryan, *An Ibsen companion. A dictionary-guide to the life, works, and reception of Henrik Ibsen*. Westport, 1984.
- H. Ibsen, *Verzamelde werken*. Vertaald door J.C. van der Mijll-Piepers. Amsterdam, 1913.
- M.G. Kemperink, *Nederlands toneel in het fin de siècle 1890-1900*. Amsterdam, 1995.
- B.A. Meuleman, *Ibsen en Nederland. Critische en bibliografische gegevens in chronologische volgorde bijeengebracht*. Den Haag, 1931.
- S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Groningen, 1983.
- Turksma, *Ibsen voor deze tijd*. Amersfoort 1984.
- R. van der Zalm, *Ibsen op de planken. Een encyclopedie-geschiedenis van het werk van Henrik Ibsen in Nederland 1880-1995*. Amsterdam, 1999.

Carel Victor Gerritsen

Vanuit de schaduw van Aletta Jacobs

Gerard Metz

Carel Victor Gerritsen (1850-1905) is vooral bekend geworden als 'man van' Aletta Jacobs. Die aanduiding is weinig passend voor een origineel, onafhankelijk en gedreven politicus die in woord en daad blijk gaf van zijn toewijding aan de 'verheffing van de vrouw' en bij leven hogelijk werd gewaardeerd door tal van lieden uit de vrouwenbeweging. Gerard Metz ging op zoek naar de persoon en politicus Gerritsen, die niet schroomde zijn toegang tot de openbaarheid te gebruiken om zijn ideeën ten aanzien van feminisme en de positie van vrouwen te ventileren.

Op 2 februari 1850 werd Carel Victor Gerritsen in Amersfoort geboren. Zijn vader dreef een florierende graanhandel en het sprak vanzelf dat Carel Victor, als oudste zoon, een opleiding ging volgen die hem van pas zou komen bij het voortzetten van het familiebedrijf. Na het doorlopen van de openbare lagere school volgde hij dan ook een opleiding aan de Openbare Handelsschool in Amsterdam. Die opleiding wekte echter zijn interesse voor de staathuishoudkunde en sociale vraagstukken, waardoor hij zich uiteindelijk zou losweken uit het familiebedrijf om een carrière in de politiek na te jagen. Al toen hij in het familiebedrijf werkte, vond Gerritsen de tijd om zich in het openbare leven te roeren. In 1881 werd hij bijvoorbeeld in de gemeenteraad van Amersfoort gekozen. Bij de aanvaarding van zijn zetel in de stadsraad zorgde hij voor de nodige opschudding. Op grond van de principes van de vrijdenkerij, waarmee hij al op jonge leeftijd in aanraking was gekomen, had hij zich uitgeschreven als lidmaat van de Nederlands Hervormde Kerk, en weigerde daarom de in die tijd vereiste eed af te leggen. Uiteindelijk moest hij buigen voor de letter van de wet, al zou hij in 1895, inmiddels lid van de Tweede Kamer, het genoeg smaken dat op zijn initiatief de eed facultatief gesteld werd.

In de Amersfoortse gemeenteraad hoefde de vooruitstrevende Gerritsen niet op veel steun te rekenen. Na vier jaar hield hij het dan ook voor gezien. Gerritsen liet de graanhandel achter in handen van zijn jongere broer en vertrok naar Amsterdam. Daar zou hij beter uit de voeten kunnen. Hij ging deel uitmaken van 'Jong-Amsterdam', een vernieuwingsbeweging die streefde naar het beëindigen van de liberale hegemonie in politiek en bestuur. Als eerste vertegenwoordiger van de uit 'Jong-Amsterdam' voortgekomen 'Radicale kiesvereniging Amsterdam' werd Gerritsen in 1888 tot lid van de gemeenteraad verkozen. In 1899 schapte hij het zelfs tot wethouder, en in 1893 werd Gerritsen door de Radicale Bond, die als eerste landelijke partij het vrouwenkiesrecht in haar program had opgenomen, als eerste radicaal naar de Tweede Kamer afgevaardigd. Hier streed hij met succes tegen de concessiepolitiek en bepleitte hij meer staatsbemoeienis bij het lenigen van

de sociale nood. In 1897 werd hij verslagen door Troelstra, die op zijn beurt als eerste socialist in de Kamer kwam.

Pas in 1905 lukte het Gerritsen herkozen te worden. Voor hij zijn tweede benoeming tot lid van de Tweede Kamer kon aanvaarden, overleed Carel Victor Gerritsen op 7 juli 1905 aan de gevolgen van maag- en darmkanker. Tegendraads bleef Gerritsen tot in de dood. Tegen de zeden en gebruiken van zijn tijd werd zijn stoffelijk overschot gecremeerd, en in 1931 werd de urn met zijn as samen met de urn van de in 1929 overleden Aletta Jacobs, met wie Gerritsen ruim dertien jaar getrouwd was geweest, in een gedenkmuur geplaatst te Velsen.

Vrije gedachten

Gerritsen maakte goed gebruik van de mogelijkheden die zijn politieke carrière hem bood om zijn opvattingen op breder, meer levensbeschouwelijk vlak uit te dragen. Die opvattingen strekten zich uit over verschillende 'nieuwwetse' stromingen. Geïnspireerd door de contacten die hij tijdens verblijven in Engeland had opgedaan met vooraanstaande Britse vrijdenkers, zoals Charles Drysdale, Annie Besant en Charles Bradlaugh, besloot Gerritsen zich bijvoorbeeld in te zetten voor de verspreiding van 'de vrije gedachte'. Hij werd lid van vrijdenkersvereniging De Dageraad en nam tussen 1880 en 1882 zelfs zitting in haar bestuur. De hoofdstroming binnen deze beweging, waartoe ook Gerritsen gerekend mag worden, zag in de afschaffing van godsdienst een voorwaarde van vooruitgang die vormgegeven zou worden door een geleidelijke democratisering, volksverlichting, humanisering van het kapitalisme en een op wetenschap gebaseerde levensbeschouwing.

Meermalen trad Gerritsen op als verdediger van deze principes, en de invloed ervan deed zich ook in zijn activiteiten gelden. Zo stak Gerritsen zijn nek uit voor het nieuw-malthusiaanse gedachtegoed. Deze stroming, die haar aanhangers vooral onder het vrijdenkende deel van de bevolking kon rekenen, vond eveneens haar wortels in Groot-Brittannië. De sleutel voor het opheffen van de sociale misstanden was vol-

gens haar gelegen in het tegengaan van overbevolking door het toepassen van geboortebepaling. Het gemis aan een vereniging die de bevolkingstheorie in Nederland zou kunnen verspreiden werd op initiatief van Gerritsen ondervangen door in 1881 de Nieuw-Malthusiaanse Bond op te richten. Gerritsen werd de eerste voorzitter en zou gedurende vijftien jaar een belangrijk en actief pleitbezorger van de nieuw-malthusiaanse leer blijken.

Bij alles wat hij deed ging Gerritsen uit van een gelijkwaardigheid der seksen, die tot uiting zou moeten komen in rechtsgelijkheid. Gerritsens eerste inspanning als lid van de Amersfoortse gemeenteraad betrof dan ook een voorstel om de gedwongen medische keuring van prostituees af te schaffen. De gemeentewet van 1851 verplichtte de gemeenten verordeningen in te stellen die het toezicht op 'openlijke huizen van ontsucht en publieke vrouwen' konden regelen. De kern van Gerritsens betoog was dat door het hanteren van de reglementering de gemeente zich in de rol van 'keuringsdienst' plaatste, wiens taak het was de naar 'bevrediging van hun geslachtsdrift' strevende mannen bij hun bordeel- en prostitutiebezoek zo min mogelijk risico te laten lopen. Bovendien beargumenteerde hij dat reglementering de persoonlijke vrijheid van vrouwen aantastte. Alleen al op grond van verdenking konden vrouwen worden gedwongen zich in te schrijven als prostituee, waarmee hun reputatie en daarmee hun toekomst ernstig in gevaar kon komen. De dochters en vrouwen van de gemeenteraadsleden zou zo iets maar eens moeten overkomen! Fijntjes wees hij er daarnaast op dat de rijksoverheid de bevoegdheden inzake reglementering overliet aan de gemeenten, omdat een wet op dit gebied strijdig zou zijn met de grondwet. Het voorstel werd met bijna algemene stemmen verworpen, alleen de indiener zelf stemde vóór. Een ander voorval waarbij Gerritsen ageerde tegen de heersende opvattingen van zedelijkheid, en de ondergeschikte rol die vrouwen hierin innamen, speelde toen hij zitting nam in de Amsterdamse gemeenteraad. In 1889 werd in de raad een voorstel besproken dat erin voorzag vrouwen te verbieden de 'aandacht te trekken' vanaf de straat, noch vanuit aan straat gelegen percelen. Gerritsen was fel tegen de maatregel gekant, daar alle fatsoenlijke vrouwen volgens de letter van een dergelijke bepaling aan de willekeur van de politie waren overgeleverd. Hier werd tegenin gebracht dat 'fatsoenlijke vrouwen' het vast geen bezwaar zouden vinden door een politieagent vriendelijk verzocht te worden 'asjeblijft' door te lopen. Gerritsen wist wel beter: de dienders gebruikten geen asjeblijft. Hij vond het bovendien onverteerbaar dat een dergelijke, op zichzelf al belachelijke bepaling alleen vrouwen zou betreffen. Als de voordracht aangenomen werd, dan hoopte hij dat zijn medeleden zo goed zouden zijn zijn amendement te accepteren en het verbod niet alleen tot vrouwen te beperken, maar ook over mannen uit te strekken.

'De democratische idee'

Ook in zijn denkbeelden aangaande arbeidsbepalingen liet Gerritsens streven naar een gelijkwaardige rol voor vrouwen

en mannen zich gelden. Al in 1881 pleitte Gerritsen voor gelijke rechten op arbeid voor vrouwen en mannen. In een briefwisseling in *De Werkmansbode*, het orgaan van de werkliedenvereniging ANWV wees hij 'S.' terecht op dit punt. 'S.' had in een ingezonden brief geopperd dat de moeilijkheden die de arbeider ondervond bij zijn strijd om een bestaan voor een deel verlicht zouden kunnen worden indien een verbod op

vrouwenarbeid zou worden ingesteld. Alhoewel Gerritsen de noden van de arbeiders onderkende, zag hij in een dergelijk verbod geen heil. Over het verbod op vrouwenarbeid beweerde Gerritsen: "S. heeft voorzeker over het hoofd gezien dat de vrouw evenveel recht op onafhankelijkheid heeft als hij. Dat zij die onafhankelijkheid alleen kan verkrijgen door arbeid. Dat zij, gehuwd zijnde, daardoor de inkomsten van het gezin helpt verhoogen, en ongehuwd, onafhankelijk van vader of broeder kan blijven evenals S."

Gerritsen liet niet na te proberen zijn opvattingen om te zetten in politieke hervormingen. Zo beijverde hij zich in de Amsterdamse gemeenteraad voor een rechtvaardiger personeelsbeleid ten opzichte van vrouwen. Hij wilde in de verordening van het Burgerlijk Ambestuur imperatief voorgeschreven zien dat vrouwen in dit bestuur dienden te worden opgenomen "nu de ervaring leert, dat, ofschoon de vigerende verordening zulks toelaat, desalniettemin nimmer vrouwen ter benoeming bij de raad worden aanbevolen". Een mooi staaltje van positieve actie avant la lettre.

De politicus Gerritsen deinsde er niet voor terug vergaande gevolgtrekkingen te verbinden aan de ongelijke behandeling van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt. De arbeidswet van 1889 was, ingegeven door de economische malaise en de daarmee gepaard gaande werkloosheid, ten aanzien van vrouwenarbeid bijzonder restrictief. De arbeidsdag voor vrouwen was beperkt en nachtarbeid voor vrouwen was verboden. Al waren dit op zich verworvenheden voor de arbeidende klasse, ze golden alleen vrouwen, en daarmee verslechterden de maatregelen de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt.

Gerritsen pleitte in dit kader voor vrouwenkiesrecht. Hij wees erop dat de arbeidswet van 1889 tot stand was gekomen zonder dat vrouwen er met hun stembiljet invloed op hadden kunnen oefenen. "Het is de democratische idee, die eischt dat allen die de strijd om het bestaan hebben te voeren in onze samenleving met elkaar en niet voor elkaar bepalen op welke wijze en onder welke voorwaarden die strijd al gevoerd (...) wordt. Niet de mannen moeten dit bepalen voor de vrouwen, maar met de vrouwen." De invloed van Gerritsen is zeker niet vreemd geweest aan de opname van het vrouwenkiesrecht in de programma's van de Radicale Bond en diens opvolger, de Vrijzinnig Democratische Bond.

Feminist

Bij verschillende gelegenheden liet Gerritsen zien in de politieke praktijk niet van zijn opvattingen over vrouwenkiesrecht, vrouwenarbeid en dergelijke af te wijken. Ook buiten de politieke arena gaf hij blijk van zijn affiniteit met de vrou-

Carel Victor Gerritsen (gehuwd met Dr Aletta H. Jacobs),
Kabinet portret door H.C. de Graaff, Amsterdam [189?]. Bron:
Beeldarchief IIAV.

Gerritsen en Jacobs op de Brennerpas, 1903. Bron: Bosch, M., 'Parallele levens op de fiets', pp. 75.

wenkwestie. Rond 1875 maakte hij een aanvang met een collectie van boeken en tijdschriften aangaande de positie van vrouwen en de vrouwenbeweging. Deze unieke collectie, nog steeds verbonden met zijn naam, genoot grote bekendheid, tot in het buitenland toe. In 1903 verkocht het echtpaar Gerritsen-Jacobs het grootste gedeelte van de bibliotheek aan de John Crerar Library in Chicago. De collectie herbergde op dat moment ruim dertigduizend titels, waarvan meer dan vijfduizend werden gerubriceerd onder het kopje 'woman question'. De laatste herinnering aan de bibliotheek, de kasten waarin zij geherbergd was geweest, werden in 1911 op een openbare veiling van de hand gedaan.

Een andere manier waarop Gerritsen zijn betrokkenheid bij de vrouwenbeweging toonde, was het bijwonen van en het spreken op congressen. Het eerste in Europa gehouden Congres van de Internationale Vrouwenraad in 1899 werd door Gerritsen samen met Aletta Jacobs bezocht. Hij was bij deze gelegenheid een van de weinige mannen die een sprekerbeurt verzorgde. Zonder Aletta Jacobs nam Gerritsen in datzelfde jaar deel aan het Nationaal Congres tegen de Prostitutie, dat in Amsterdam werd gehouden. Hij was hierbij een van de weinige sprekers die niet behoorden tot de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (NVP) of de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn. Vijf jaar later, in 1904, ging het echtpaar opnieuw gezamenlijk naar een belangrijk congres: het in Berlijn gehouden derde Congres van de Internationale Vrouwenraad, alwaar de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht werd opgericht.

De roem van zijn vrouw heeft er, ten onrechte, voor gezorgd dat Gerritsen in de schaduw van de (vrouwen)geschiedenis terecht is gekomen. Van het grootste gewicht blijft immers de praktische invulling die Gerritsen als politicus aan zijn feminisme gaf. Dat hij hierbij geen algemeen geaccepteerde

meningen verkondigde en dat deze evenmin op veel instemming van het establishment mochten rekenen, hield hem daarbij niet tegen. Een gedenkplaats binnen de herinneringscultuur van de vrouwenbeweging verdiende hij met zijn werk niet. Wel is duidelijk dat het predikaat 'de man van...' de lading niet dekt. De toevoeging 'feminist' is wellicht een goed alternatief.

Gerard Metz studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en werkt als historisch onderzoeker bij historisch onderzoeksbureau ReGister.

Literatuur

- Bosch, M., 'Parallele levens op de fiets. Het (wielrijders)verbond van Aletta Jacobs en Carel Gerritsen,' in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 18(1998), pp. 59-78.
- Damsma, D. en P. de Rooy, 'Morele politiek'. De Radicals in de Amsterdamse gemeente-politiek 1887-1897', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19(1993)1, pp. 115-128.
- Jacobs, A., *Herinneringen*. Nijmegen, 1980.
- Metz, G., *Pragmatisch radicaal. Carel Victor Gerritsen (1850-1905). Politicus in het veranderende Nederlandse politieke krachtenveld van het laatste kwart van de negentiende eeuw*. Doctoraalscriptie Gender- en Vrouwengeschiedenis, Nijmegen, 1999.
- Röling, H.Q., 'De tragedie van het geslachtsleven'. Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond. Amsterdam, 1987.
- Taal, G., *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901*. Den Haag, 1980.
- Wilde, I. de, 'De bibliotheek van C.V. Gerritsen, de echtgenoot van Aletta Jacobs', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 3(1982), pp. 245-255.

Met wederzijdse instemming?

Het jawoord in beeld. Huwelijksafbeeldingen in middeleeuwse handschriften (1250-1400) van het *Liber Extra*

Kathleen Nieuwenhuisen

Gearrangeerde huwelijken zijn in de westerse samenleving niet meer van deze tijd. De basis hiervan werd niet gelegd door recente emancipatorische ontwikkelingen, maar door de middeleeuwse Kerk, die het consensus-principe van het Romeinse recht overnam en handhaafde. Kunsthistorica Kathleen Nieuwenhuisen geeft in dit artikel uitleg bij middeleeuwse huwelijksafbeeldingen.

“Het huwelijk wordt uitsluitend voltrokken door wederzijdse instemming...” Met dit citaat begint het vierde boek over kerkelijke huwelijksvoorschriften van het *Liber Extra*, de decretalenverzameling die paus Gregorius IX in 1234 als kerkelijk wetboek invoerde. In dit boek liet paus Gregorius IX vastleggen dat het huwelijk uitsluitend tot stand komt door de vrije en wederzijdse instemming (*consensus*), kortweg het jawoord, van man en vrouw. Pas daarna voltooit de geslachts-gemeenschap de verbintenis. Vanaf omstreeks 1100 was de Kerk als enige instelling bevoegd recht te spreken over het huwelijk. Vandaar dat zij haar voorschriften over dit onderwerp had verzameld ten behoeve van de kerkelijke rechtspraak.

Het jawoord verbeeld

Uit de afbeeldingen in het *Liber Extra* blijkt dat de instemming, ofwel de voltrekking van het huwelijk, niet overal op dezelfde manier werd weergegeven. Zo staat in de Franse handschriften de *dextrarum iunctio* centraal, waarbij bruid en bruidegom elkaar de rechterhand geven (afb. 1, 2). Met dit gebaar bevestigen zij hun instemming. Deze bevestiging wordt versterkt door het geloftegebaar, waarbij het bruidspaar de vrije hand opsteekt om het jawoord te bekrachtigen. Het samenvoegen van de rechterhanden geschiedt in het *Liber Extra* altijd ten overstaan van een priester of bisschop. Toch was diens aanwezigheid niet vereist voor de rechtsgeldigheid van het huwelijk. Dat kwam immers tot stand door de wederzijdse instemming van het bruidspaar, en niet door een kerkelijke plechtigheid. Dit betekende dat het achterwege blijven van een kerkelijke plechtigheid niets afdeed aan de rechtsgeldigheid van een verbintenis. Wel eiste de Kerk dat de instemming kon worden waargenomen.

Het hierboven beschreven type afbeelding komt voortdurend in Franse handschriften voor. Italiaanse afbeeldingen vertonen een heel ander beeld. Zo komt de *dextrarum iunctio* in de Italiaanse handschriften van het *Liber Extra* niet voor. In plaats daarvan is de ringoverdracht afgebeeld, waarbij de bruidegom zijn bruid een ring voorhoudt of aanschuift ten overstaan van een groot aantal aanwezigen. Bovendien ontbreekt daar vaak de priester, wiens plaats is ingenomen door een notaris (afb. 3) of oudere heer.

Het jawoord beschreven

De opmerkelijke verschillen tussen de Franse en Italiaanse afbeeldingen zijn niet in de tekst van boek IV beschreven, maar komen alleen tot uiting in de afbeeldingen. Uit mijn onderzoek blijkt dat al deze voorstellingen teruggaan op huwelijksplechtigheden die de verluchters vanuit hun omgeving kenden. De situatie op de Franse huwelijksafbeeldingen vertoont bijvoorbeeld grote overeenkomsten met de gebeurtenissen in de Franse *ordines matrimonii*, waarin de middel-

Afbeelding 1

De voltrekking van het huwelijk ten overstaan van een priester. Miniatuur, Frans, eind dertiende eeuw. Londen, British Library, Ms.Roy.10 D VII, fol.233r.

eeuwse huwelijksliturgie is opgetekend. Volgens die teksten verscheen het bruidspaar op de dag van de bruiloft met verwanten en vrienden bij de kerk, waar de priester hen in het portaal opwachtte. Hij vroeg man en vrouw naar hun instemming, waarop zij hem bevestigend antwoordden. Nadat zij het jawoord hadden uitgesproken, voegden zij, al dan niet met behulp van de priester, de handen samen. Hiermee was naar opvatting van de Kerk het huwelijk voltrokken. Na deze plechtigheid nam de priester het bruidspaar bij de hand en leidde hen samen met alle aanwezigen de kerk binnen voor het vieren van de huwelijksmis, waar de inzegening van het huwelijk plaatsvond.

Op de Italiaanse afbeeldingen komen juist situaties voor die niet in liturgische teksten zijn beschreven. Daarom zijn andersoortige bronnen aangewend voor de interpretatie. Zo laten notariële formulierenboeken een beeld zien van de concrete werkwijze van de notaris tijdens de huwelijksplechtigheid en geven persoonlijke verslagen van deelnemers aan bruiloften enig inzicht in de Italiaanse huwelijkspraktijk. De persoonlijke verslagen van tijdgenoten komen voor in de zogenaamde *ricordanze* of *ricordi*, de familiearchieven die Florentijnen bijhielden in de periode tussen 1300 en 1550. Helaas beschrijven zij alleen de gewoonten van een beperkte sociale klasse, waartoe het middenkader van de burgerij, voornamelijk kooplieden en leden van de stedelijke aristocratie behoorden. Bovendien zijn zij alleen voor de stadstaat Florence onderzocht. Desondanks geven de *ricordanze* in samenhang met de formulierenboeken een aardig beeld van de huwelijkspraktijk in Toscane. Deze streek had grote invloed ondergaan van het Lombardische recht, dat de gewoonte kende huwelijken ten overstaan van overheidsdienaren te sluiten. Dit zou bepalend blijken voor de manier waarop daar de voltrekking van het huwelijk geschiedde. Tenslotte zeggen deze bronnen iets over de momenten die tijdgenoten belangrijk vonden tijdens de huwelijksplechtigheid. Dat die momenten weinig overeenkomsten vertoonden met de plechtigheden waaraan de Kerk hechtte blijkt ook uit de afbeeldingen.

Volgens de formulierenboeken en *ricordanze* was er in Italië géén geestelijke aanwezig tijdens de voltrekking van het huwelijk. Deze plechtigheid vond thuis plaats ten overstaan van een notaris, die het bruidspaar in aanwezigheid van een groot aantal genodigden naar de door de Kerk vereiste instemming vroeg. Zodra deze was uitgesproken, pakte de notaris de rechterhand van de bruid en gaf die aan de bruidegom, zodat deze de trouwring kon aanschuiven. Met dit gebaar bevestigde het bruidspaar in Italië het jawoord. Omdat de overdracht van de ring direct na het uitspreken van het jawoord plaatsvond, ontwikkelde dit gebaar zich in Italië tot het symbool van de wederzijdse instemming en het voltrokken huwelijk. Hier was het samenvoegen van de rechterhanden, zoals de huwenden in Frankrijk plachten te doen, kennelijk niet gebruikelijk. Vanwege de overdracht van de ring noemden de Florentijnen de huwelijksplechtigheid ook wel de 'ringdag'. Het was niet ongebruikelijk dat een ander dan de notaris de ondervraging van het bruidspaar voor zijn rekening nam. Zo blijkt uit een aantal dertiende-eeuwse notariële handboeken dat ook een 'discrete en wijze man' voor deze taak in aanmerking kwam.

Franse ouderlijke macht

De Franse *ordines matrimonii* beschrijven kerkelijke huwelijksplechtigheden die in werkelijkheid voorkwamen. Toch trouwde niet iedereen voor de kerk. Ofschoon omstreeks 1100 de kerkelijke jurisdictie over huwelijkskwesties in theorie nauwelijks leek betwist, betekende dit niet dat leken de kerkelijke visie op het huwelijk algemeen aanvaardden. Allereerst botste de vrije instemming die de Kerk inzake het

Afbeelding 2

Voltrekking van het huwelijk met toeschouwers, Miniatuur, Frans, eerste helft veertiende eeuw. Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Cod.Ms.Jurid.153, fol.190r.

huwelijk eiste met de gebruiken in een samenleving waar grondbezit en economisch belang bij belangrijke beslissingen de doorslag gaven. Vooral machtige en invloedrijke families moesten de kerkelijke huwelijksdoctrine en de nadruk op de *consensus* als een bedreiging van hun maatschappelijke en politieke belangen hebben beschouwd. Zij beschermden deze belangen juist door hun kinderen strategische huwelijken te laten sluiten. Hierbij handelden de verantwoordelijke familieleden in eerste instantie naar eigen inzicht. Voor dergelijke families was het veel gunstiger om het sluiten en verbreken van huwelijken geheel in eigen hand te houden, waarbij zij geen of nauwelijks rekening hielden met de wil van de huwende partijen. Daarbij had de bruidegom net zo weinig te vertellen over zijn toekomstig geluk als de bruid. Hoewel de Kerk haar invloed kon doen gelden door sancties op te leggen, was het niet eenvoudig om aan deze traditie een einde te maken. Het kerkelijke huwelijk had zich tenslotte ontwikkeld uit een wereldlijke samenlevingsvorm, die al eeuwen door de betrokken families werd beleefd en ingevuld. Bovendien hechtte de Kerk ook waarde aan de instemming van de ouders en keurde zij in beginsel huwelijken af die tegen de wil der ouders werden voltrokken.

Van de hierboven geschetste onderlinge verhoudingen tussen ouders en kinderen getuigt een aantal huwelijksafbeeldingen op subtiel wijze. Op zowel de Franse als de Italiaanse afbeeldingen bestaat nauwelijks verschil tussen bruid en bruidegom. Beiden houden de rechterhanden samengevoegd, zijn bezig met de ringoverdracht of staan in een afwachthouding, terwijl anderen de huwelijksplechtigheid met hun gebaren dirigeren. Hierdoor lijkt het jawoord van het bruidspaar van ondergeschikt belang aan de instemming van bepaalde toeschouwers. Zo is het bruidspaar vaak kleiner afgebeeld dan de bijfiguren die het bruidspaar aanmoedigen of aan elkaar weggeven. Op afbeelding 2 is duidelijk te zien hoe een man de bruid weggeeft aan de bruidegom. De rol van deze man toont gelijkenis met die van de vader, die volgens de tekst van een Franse *ordo matrimonii* zijn dochter weggeeft aan haar toekomstige echtgenoot. Zowel de handeling op de afbeelding als de beschrijving in de *ordo* herinnert aan de Germaanse *traditio*, waarbij de vader of voogd van de bruid

haar op de dag van het huwelijk overdroeg aan de bruidegom. De wederzijdse instemming die de Kerk voor ogen stond tijdens de huwelijksplechtigheid kwam niet of nauwelijks tot uitdrukking. Langzamerhand veranderde dit onder invloed van het kerkelijke recht, waarin inmiddels het principe van de *consensus* nadrukkelijk was vastgelegd. Hierdoor kon de kerkelijke huwelijksplechtigheid zich ontwikkelen tot een ritueel waarbij de onafhankelijkheid en gelijkwaardigheid van beide partners uitdrukking kreeg. Voortaan gaven de bruid en bruidegom zich door het uitspreken van hun instemming zelfstandig aan elkaar over. Hierbij trad de geestelijke op als tussenpersoon, terwijl de ouders en andere aanwezigen het bruidspaar bijstonden en bemoedigend toespraken.

Italiaanse familieaangelegenheid

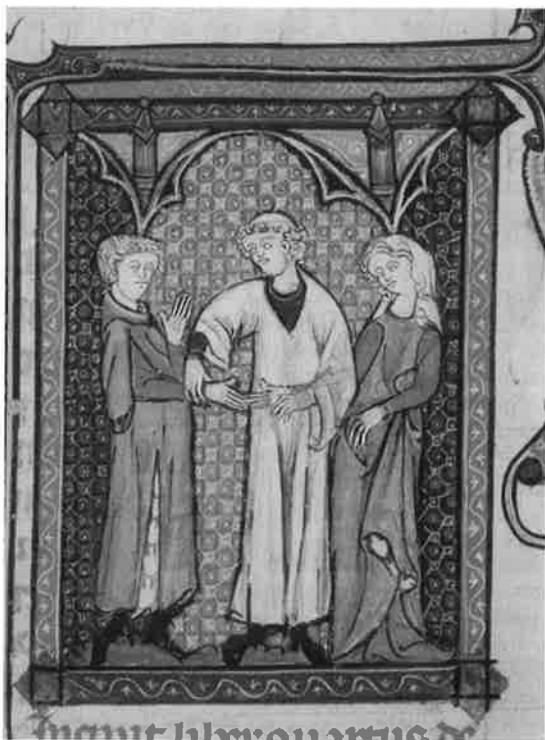
Ook in Italië was de voltrekking van het huwelijk vaak een familieaangelegenheid en geen zaak van twee verliefde mensen. Zo ging aan een huwelijk tussen twee invloedrijke families een aantal fasen vooraf, waarin bruid en bruidegom niet of nauwelijks een rol speelden. Allereerst vond er, op initiatief van een betrouwbare huwelijksmakelaar, een aantal onderhandelingen plaats tussen twee partijen. De partijen bestonden uit een aantal goede vrienden die de desbetreffende families vertegenwoordigden. Deze onderhandelingen hadden een eerste ontmoeting tussen de beide families tot gevolg. Samen bezegelden zij de verbintenis, die zij, afhankelijk van de leeftijd van het bruidspaar of de vast te stellen bruidschat, nog enige tijd geheim hielden. Wanneer de tijd echter rijp was, haastte de toekomstige bruidegom zich naar het ouderlijk huis van zijn toekomstige echtgenote om haar een ring of juwelen te brengen. Hierop onthaalde haar familie hem op een feestelijk diner.

Na bepaalde tijd vond er een plechtige en openbare verloving in de kerk plaats. Hierbij waren alléén de mannelijke leden van de beide families aanwezig. De bruid zelf ontbrak tijdens deze plechtigheid. Beide partijen nodigden een grote groep personen uit, om de overeenkomst zo openbaar mogelijk te maken. Tijdens deze verloving huwelijkte de vader van de

bruid zijn dochter uit aan haar toekomstige echtgenoot. Dit deed hij door de jongeman namens zijn dochter te beloven dat zij haar 'instemming' zou nakomen op de dag van het gearrangeerde huwelijk. Op zijn beurt beloofde de bruidegom dat hij de bruid op de dag van de bruiloft zou aanvaarden als zijn echtgenote. Tijdens deze bijeenkomst legde een notaris de voorwaarden vast voor de uitbetaling van de bruidschat en noteerde de datum waarop de voltrekking van het huwelijk plaats zou vinden. Deze verloving was bindend en het niet nakomen van de gesloten overeenkomst kon ernstige gevolgen hebben.

Na verloop van tijd volgde de voltrekking van het huwelijk. Deze plechtigheid vond in beginsel plaats in het huis van de bruid, waar haar vader verwanten, bondgenoten en een notaris had uitgenodigd. Ook de bruidegom was met een zo groot mogelijke groep familieleden en bondgenoten aanwezig. Allereerst vroeg de notaris alle aanwezigen of er mogelijke huwelijksbeletselen bestonden. Als dat niet het geval was ging hij over tot de voltrekking van het huwelijk. Hierbij stelde de notaris het bruidspaar de door de Kerk voorgeschreven vragen, teneinde het bruidspaar de instemming met het door hun families gearrangeerde huwelijk te laten uitspreken. Nadat het huwelijk door 'instemming' was voltrokken, moest de gemeenschap nog kennis nemen van de zojuist tot stand gekomen verbintenis. Dit geschiedde tijdens een plechtige optocht. Hierin trok de bruid, in vol ornaat en gekroond, onder begeleiding van vrienden van haar echtgenoot van haar ouderlijk huis naar dat van haar man. Daar wachtten zijn familie en vrienden haar op met een feestelijk onthaal. Gewoonlijk vond aan het einde van deze dag de *nozze* of huwelijksnacht plaats waarin het huwelijk werd geconsumeerd. Juist voor leken bleef dit de enige manier waarop een huwelijksverbintenis daadwerkelijk tot stand kwam. Daarbij deed de door de Kerk vereiste instemming niet ter zake.

Kathleen Nieuwenhuisen studeerde Kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zij promoveerde onlangs op het proefschrift Het Jawoord in beeld. Huwelijksafbeeldingen in middeleeuwse handschriften (1250-1400) van het Liber Extra. Thans doceert zij Beeldende Kunst Middeleeuwen aan de VU.

Afbeelding 3

Voltrekking van het huwelijk ten overstaan van een notaris. Miniatuur, Italiaans, veertiende eeuw. Atrecht, Bibliothèque Municipale, Ms.11 fol.216.

Literatuur

- Le Bras, 'La doctrine du mariage chez les théologiens et les canonistes depuis l'an mille', in: *Dictionnaire de Théologie catholique* 19 (1927) 2, kol. 2123-2317.
- Peter Bot, *Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving, 500-1500*, Kampen, 1990.
- James A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago/Londen, 1987.
- Christiane Klapisch-Zuber, 'Zacharias, or the Ousted Father: Nuptial Rites in Tuscany between Giotto and the Council of Trent', in: *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy*, Chicago/Londen, 1985, pp. 178-212.
- Peter Leisching, 'Eheschließung vor dem Notar im 13. Jahrhundert', in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 63 (1977) 94, pp. 20-46.
- Jean-Baptiste Molin en Protas Mutembe, *Le Rituel de Mariage en France du XIIe au XVIe Siècle*, Parijs, 1974.
- Kathleen A. Nieuwenhuisen, *Het jawoord in beeld. Huwelijksafbeeldingen in middeleeuwse handschriften (1250-1400) van het Liber Extra*, dissertatie Vrije Universiteit, Amsterdam, 2000.
- Kathleen A. Nieuwenhuisen, 'Huwelijksvoorstellingen in de handschriften van het *Corpus iuris canonici*', in: *Madoc* 7 (1993) 3, pp. 160-165.
- Kathleen A. Nieuwenhuisen, 'De notaris in de rol van priester? Huwelijksafbeeldingen uit kanonieke handschriften rond 1300', *Kunstlicht* 15 (1995) 1.

De kunst activiteiten te mobiliseren

Interview met Marieke Hellevoort

Suzanne Hautvast

Marieke Hellevoort (1964) nam op de Algemene Ledenvergadering van 23 maart jongstleden de voorzittershamer over van Maria Grever. "Ik wilde wel eens ergens voorzitter van worden in plaats van altijd maar secretaris zijn", licht ze lachend toe. Met haar aantreden krijgt de VVG voor het eerst een voorzitter die geen beroeps-historica is, maar haar brood verdient in de medische sector. Haar motivatie is er echter niet minder om: "vrouwengeschiedenis is gewoon het leukste vak".

Nu ze als voorzitter steeds vaker in gesprek raakt met VVG-leden constateert Marieke dat leden minstens net zo enthousiast zijn als zijzelf. Er leven veel goede ideeën over activiteiten die de VVG zou kunnen ontwikkelen. Marieke ziet het als haar taak en als die van de overige bestuursleden om die ideeën op te pikken en er iets mee te doen. Door activiteiten te mobiliseren en zo veel mogelijk leden bij de vereniging te betrekken hoopt ze vrouwengeschiedenis te kunnen promoten. Ze hecht veel waarde aan taken verdelen, want de tijd die zij zelf aan het voorzitterschap kan besteden is tamelijk afgebakend. Allereerst neemt haar baan als secretaris van de klachtencommissie van huisartsen haar de helft van de week volledig in beslag. Ook dochter Doris, geboren in mei 2000 en tijdens het interview regelmatig hoorbaar, vraagt de nodige aandacht. Redenen te over om zeer efficiënt te werk te gaan. Haar werk voor de VVG zou vooral in de avonduren moeten gebeuren, had ze zich voorgenomen.

Eigen koers

De werkelijkheid is echter al weerbarstiger gebleken. Had Marieke voor haar aantreden gedacht dat ze het werk voor de VVG kon doen op de momenten die zij ervoor had gereserveerd, kort na haar aantreden als voorzitter kon ze dit idee al overboord gooien. Ze moest onmiddellijk, samen met enkele andere VVG- en VGN-leden, een reactie geven op het rapport-De Rooy over het geschiedenisonderwijs op de middelbare scholen (zie *Historica* juni 2001). Ze was te horen in *Onvoltooid Verleden Tijd*, het geschiedenisradioprogramma van de VPRO op zondagochtend, en ze haalde met haar reactie de voorpagina van *Trouw*. Aan de voorbereiding van deze kort van te voren aangekondigde publieke optredens werkte ze tot in de late uurtjes en op haar vrije dag. Hierdoor bleek al dat ze de indeling van haar werkzaamheden niet altijd kon controleren, maar dat ad-hoc reageren bij het voorzitterschap hoort. "Het had voor mij wel wat rustiger mogen beginnen, moet ik eerlijk zeggen. Ik was nog bezig met mijn oriëntatie op de organisatie van de vereniging. Gelukkig mocht ik mijn voorganger Maria Grever altijd bellen. Ik heb geprobeerd om dat zo min mogelijk te doen. Zij heeft al zoveel tijd en ener-

gie in de vereniging gestopt, voor haar is het over. Bovendien moet ik een eigen koers gaan varen."

Niet alleen wat dit betreft was het rapport een goede binnenkomer. Marieke merkte ook hoeveel enthousiasme en engagement er bestaat om met vrouwengeschiedenis bezig te zijn. "Er gebeurt natuurlijk al veel binnen de VVG, maar door zo'n actie merk je hoeveel mensen er zijn die ergens voor staan. Toen ik werd gevraagd om voorzitter te worden, heb ik mezelf afgevraagd wat ik wilde met de VVG. In de eerste plaats was dat het voortzetten van wat er al is. Ik vond echter dat het engagement in de vereniging wat ontbrak en ik hoopte dat ik daar verandering in zou kunnen brengen. Toen de reacties op het rapport verschenen, bleek dat ik ongelijk had." Velen waren, zonder lang te hoeven nadenken, bereid om door middel van een adhesiebetuiging de reactie van de VVG te ondersteunen. Marieke was er erg van onder de indruk. "Fantastisch vind ik dat. Dat men warm kan lopen voor zo'n actie en dat men het nut inziet van reageren op het rapport." Er bleken meer ideeën te leven. Zo raakte ze in gesprek over een intranet voor leden. Het zou volgens haar een goed idee zijn als VVG-leden meer onderzoeksideeën met elkaar kunnen uitwisselen. Het gebeurt bijvoorbeeld regelmatig dat onderzoekers over informatie beschikken die voor henzelf niet bruikbaar is, maar voor anderen misschien wel. Een intranet waar leden hun gedachten op zetten, zou bij die gegevensuitwisseling kunnen helpen.

Lobby

Mariekies 'broodbaan', zoals ze die zelf noemt, heeft weliswaar niets met vrouwengeschiedenis te maken, toch heeft zij haar sporen in de vrouwengeschiedenis ruimschoots verdiend. In 1982 vertrok ze naar Utrecht om geschiedenis te studeren. Ze kwam al snel bij vrouwengeschiedenis terecht, de specialisatie die ze combineerde met contemporaine geschiedenis. "Dat bleek voor mij de manier om geschiedenis leuk te gaan vinden."

Na haar afstuderen was ze gedurende een aantal jaren werkzaam als freelancer. Ze schreef onder andere een boek ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan van het Katholiek

Vrouwendispuut en een jubileumboek voor het Catharine van Tussenbroekfonds. Ook zat ze in de redactie van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Daarnaast schreef ze artikelen in diverse tijdschriften, waaronder *Vrouw en gezondheidszorg*. De eenzaamheid van dit freelancebestaan gaf voor haar uiteindelijk de doorslag om naar een parttime baan uit te kijken. Daarbij had ze behoefte aan meer economische zekerheid. Hoewel haar onderzoeken altijd voldoende geld opbrachten om van te kunnen leven, kostte de organisatie van het freelance werk haar te veel tijd en energie.

De parttime baan bleek snel gevonden. Bovendien kon ze niet op één, maar op twee plekken terecht. "Zo had ik opeens wel erg veel economische zekerheid." De ene baan is haar huidige baan als secretaris van de klachtencommissie van huisartsen en de andere baan was die van informatiespecialist bij

gehuwde vrouwen, maar ook omdat ze een werkkamer voor zichzelf had en collega's in de buurt met wie ze te allen tijde kon overleggen.

Aan de slag

Nu ze zich geen zorgen hoefde te maken over de continuïteit van haar werk, wilde ze zich weer intensiever gaan inzetten voor vrouwengeschiedenis. Met dit voornemen belde ze Maria Grever op, die haar onder meer wees op het Centraal Schriftelijk Eindexamen Geschiedenis over Nederland en Indonesië in 2001 en 2002. Marieke nam vervolgens het initiatief voor het twaalfde Tipje van de sluier: *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*. Nog enige tijd later kwam Maria met de vraag of Marieke belangstelling had voor het voorzitterschap. Ze vroeg enige

bedenktijd. "Normaal gesproken reageer ik nogal impulsief, maar bij deze functie leek me dat niet zo verstandig." Een belangrijke overweging om ja te zeggen was dat ze zich zou gaan inzetten voor een vereniging met geïnspireerde mensen, die niet snel vastgeroest raken. "Ik hoop dat ik samen met deze mensen aan de slag kan. Ik vind mezelf geen leider. Ik zie mezelf meer als iemand die initiatieven bij elkaar brengt en vervolgens taken gaat verdelen. Ik wil het samen met het bestuur en de leden doen." Daartoe wil ze de leden wat meer bij de promotie van vrouwengeschiedenis betrekken. Ze zou graag zien dat er werkgroepen in het leven worden geroepen die zich actief gaan bezig

De redactie van 'Tipje 12' tijdens de presentatie in het Tropeninstituut te Amsterdam, 18 november 2000.

V.l.n.r.: Marian van der Klein, Esther Captain en Marieke Hellevoort. Foto: Agnes Andeweg.

Arachne, lobbybureau voor emancipatiebeleid en voorloper van E-quality, experts in gender en etniciteit.

Zoals gezegd komt ze bij haar werk als secretaris niet in aanraking met de wereld van vrouwengeschiedenis. Enerzijds ervaart ze de scheiding als prettig omdat die duidelijkheid schept. Anderzijds is het moeilijker omschakelen tussen deze twee totaal verschillende werelden. Bij Arachne daarentegen was ze voortdurend met de vrouwenbeweging bezig. Ze hield in de gaten in welke fase de wetsontwerpen waren die voor vrouwen interessant waren. Als er dan vragen vanuit de vrouwenbeweging kwamen over te ondernemen acties, kon Marieke advies geven. Zo ondersteunde zij via het internet de lobby rondom de deeltijdarbeid, een initiatiefwet van GroenLinks. "Zo'n lobby is leuk. Je moet ergens voor gaan en je staat ook ergens voor. Bij het debat rondom het rapport van De Rooy kwam dat gevoel weer even terug."

Na anderhalf jaar hield Arachne op te bestaan en daarmee ook een van de parttime banen. Na een jaar vond Marieke weer een parttime aanstelling bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen. Die baan heeft ze als een grote luxe ervaren. Niet alleen omdat ze hier weer met vrouwengeschiedenis bezig kon zijn, ze schreef over de rechtspositie van

houden met bijvoorbeeld gender en diversiteit, historicae op de arbeidsmarkt en, naar aanleiding van het rapport-De Rooy, met vrouwengeschiedenis in het middelbaar onderwijs. De VVG zou wat meer als een overlegorgaan moeten gaan functioneren. Het moet niet alleen een vereniging voor leden zijn, maar vooral ook van leden.

Die leden bestaan volgens Marieke grofweg uit twee groepen: de beroepshistoricae en de historicae die om welke reden dan ook een werkring buiten de vrouwengeschiedenis hebben gevonden. Vooral aan die laatste groep mag wel wat meer aandacht worden besteed. Ook zou het nuttig zijn als de vereniging meer naar buiten trad en kennis maakte met niet-historici. Daar leer je van, is haar overtuiging. "Zodra je met niet-vrouwenhistorici over het vak praat, merk je dat wij vanzelfsprekendheden aanhangen waar anderen nog nooit van hebben gehoord. Het blijft belangrijk om je blik te verruimen."

Suzanne Hautvast doet onderzoek naar de geschiedenis van de Dochters van Onze Lieve Vrouwe van het Heilig Hart in Tilburg en bereidt een biografie van fysisch-geografe Jacoba Hol voor. Zij is tevens redactielid van Historica.

In de komende afleveringen van *Historica* interviewt Margit van der Steen drie beoefenaars van vrouwen- en gendergeschiedenis. Zij laat hen aan het woord over vragen als 'wat beweegt je om je met dit vakgebied bezig te houden, hoe geef je vorm aan een eventueel engagement, hoe verhoudt vrouwengeschiedenis zich tot de geschiedwetenschap en genderstudies en is er een mooie toekomst voor vrouwengeschiedenis weggelegd?' De mensen die worden geïnterviewd verkeren in verschillende fasen van hun loopbaan. De een is nog bezig met haar proefschrift, de ander is enkele jaren geleden gepromoveerd en tot slot wordt een van de pioniers geïnterviewd. Een terugkerende vraag is of de leden van de jongere generaties het gemakkelijker hebben dan hun voorgangers. Esther Captain bijt de spits af in deze aflevering van *Historica*.

“Ik ben altijd geïnteresseerd in het verhaal van de andere kant”

Interview met Esther Captain

Margit van der Steen

“Takanohana is mijn favoriete sumoworstelaar. Ik installeer me graag met een kopje thee op de bank om naar zijn wedstrijden te kijken. De werkwijze van de sumoworstelaars fascineert me. De vechters bereiden zich langdurig en intens voor. Als de wedstrijd begint, kijken ze geconcentreerd naar elkaar, proberen elkaar met hun blik te intimideren en slaan dan ineens toe. In een mum van tijd is de wedstrijd voorbij. Lang niet altijd is de winnaar degene die fysiek het sterkste is. Misschien spreken de sumoworstelaars me wel zo aan, omdat ik hierin mijn eigen houding herken. Ik kan heel lang stilzitten, intens geconcentreerd nadenken over ‘puzzels en knopen’ en er dan mee naar buiten komen: hier sta ik, en hier sta ik voor.”

We spreken over sumoworstelaars, en nog veel meer, op een zonnige dag in mei in de beeldschone Japanse tuin van Clingendael. Inzet van het gesprek is ‘visie en inspiratie’. Wat beweegt Esther Captain (1969) om zich met gendergeschiedenis en vrouwenstudies bezig te houden? Wat is haar visie op dit vak en hoe ziet zij de toekomst? Heeft zij het gemakkelijker gehad dan haar voorgangers die het vakgebied moesten ontwikkelen, of is dit te rooskleurig gedacht?

Esther Captain studeerde Algemene Letteren aan de Universiteit Utrecht, maar voelt en noemt zich historica. Haar promotieonderzoek gaat over de representatie van Indische oorlogservaringen en herinneringen tijdens en na de Japanse kampen. Daarnaast was ze als redactielid en auteur betrokken bij de VVG-uitgave *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*, en schreef ze in het handboek *Caleidoscopische Visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingen-vrouwenbeweging in Nederland* over identiteitsvorming. Niet alleen identiteiten, ook machtsmechanismen in de wetenschap houden haar bezig.

Esther Captain: “Het eerste vak dat ik op de universiteit volg-

de, was ‘vrouw en wetenschap’. Zo kreeg ik meteen een kritisch perspectief op kennisproductie aangereikt. Dat maakte iets in me wakker en ik voelde me meteen aangesproken. Ik kom niet uit een familie die een traditie heeft in de wetenschap. Ik ben de eerste in mijn familie die is gaan studeren. Daarom beviel die kritische kijk op de wetenschap me wel. Ook de docenten waren inspirerend. Voor vrouwen is het nog steeds bijzonder dat ze mogen studeren, dat mag pas sinds zo’n honderd jaar. Dat heeft enorme gevolgen voor de kennisproductie en dat intrigeerde me. Het heeft me nooit meer losgelaten dat de kennis die je aangereikt krijgt niet neutraal is, al wordt dat wel zo gepresenteerd.”

Nieuwe perspectieven

Binnen vrouwenstudies en genderonderzoek behoort ze tot de ‘jongere generatie’ die vanaf het begin van hun studie met docenten en cursussen vrouwenstudies te maken hadden. Is het daardoor gemakkelijker voor haar geweest? Esther Captain: “Het is gemakkelijker geweest om me in te voegen in het vakgebied vrouwenstudies. Maar binnen PONTEG,

mijn onderzoekschool voor de negentiende- en twintigste-eeuwse geschiedenis, ben ik wel de enige vrouw en dan ook nog de enige met een kritisch perspectief op gender en etniciteit. Ik ben niet zo optimistisch over de positie van vrouwen-geschiedenis en genderstudies. Vrouwengeschiedenis is nu veel minder 'in' dan tien jaar geleden. Ik denk dat er nu minder waardering en ruimte is voor vrouwengeschiedenis binnen de traditionele geschiedwetenschap. In dialoog met de traditionele disciplines merk ik dat ik bijvoorbeeld veel meer moeite moet doen om aandacht te krijgen voor mijn wensen en keuzen.

Ook de organisatorische veranderingen binnen de universiteit hebben nadelige gevolgen. Ik zie dat mijn collega's, die gepromoveerd zijn bij vrouwenstudies, weer terecht komen bij traditionele vakgroepen. De vakgroep vrouwenstudies doet er niet meer zo toe. Ik ben voor autonome vakgroepen vrouwenstudies en het integreren van vrouwenstudies binnen traditionele disciplines, maar als ik zie hoeveel moeite het kost om als eenling zo'n strijd aan te gaan binnen een vakgroep... Dat kan bijzonder frustrerend zijn. Het is moeilijk nieuwe perspectieven ingang te doen vinden."

Confrontaties en knopen

In het vraaggesprek keren niet alleen de machtsmechanismen in de wetenschap, maar ook de begrippen 'confrontatie' en 'knopen' steeds terug. Confrontaties en knopen zijn belangrijke inspiratiebronnen voor de ontwikkeling van haar denken. Esther Captain geeft een paar voorbeelden. "Tijdens mijn studie, halverwege de jaren tachtig, kwam er meer aandacht voor etniciteit binnen vrouwenstudies. Dat kon ik ook op mezelf toepassen, maar ik wist nog niet goed hoe. Ik ben in Nederland geboren en opgegroeid. Ik behoorde tot de Indische gemeenschap, maar ik herkende me helemaal niet in de Indische mensen die in Indonesië geboren en of opgegroeid zijn. Ik vroeg me af hoe ik Indisch kon zijn en toch tegelijkertijd andere accenten kon leggen. Ik heb daar veel over zitten puzzelen. Een belangrijk moment was de promotie van Philomena Essed. Samen met Amalia Deekman interviewde ik haar voor het vrouwengeschiedenis-tijdschrift *DinaMiek*. Aan het eind van het interview vroeg Philomena aan ons: 'En wat is nu jullie verhaal?' Dat was confronterend. Ik werd aangesproken op iets dat ik nog niet zo goed kon benoemen. Deze confrontatie maakte iets los, en daar ben ik mee verder gegaan. Het heeft jaren geduurd voordat ik uitgepuzzeld was, voordat ik rust had. Ik noem me nu een Indische vrouw van de derde generatie, omdat mijn positionering wezenlijk verschilt van de eerste en tweede generatie die in Indonesië is geboren en of opgegroeid. Die keuze heeft te maken met mijn familiegeschiedenis, met verbanden en de verbintenissen die ik wil aangaan."

Ook als Esther Captain haar promotieonderzoek presenteert in Indische gezelschappen, schuwt ze de confrontatie niet. "Ik vind het belangrijk om de dialoog aan te gaan met de mensen waar het onderzoek over gaat. Ik vind het heel belangrijk dat mensen of groepen zich herkennen in wat er over hen geschreven wordt. Ik wil graag recht doen aan die andere gezichtspunten, vanzelfsprekendheden ter discussie stellen. Mijn betrokkenheid ligt bij de mensen waar het onderzoek over gaat. Ik vind het goed om me te verantwoorden. Dat kan

ook met mijn onderzoek, want de mensen leven nog. Voor een publiek van betrokkenen voel ik me wel kwetsbaar als wetenschapper. Zij staan vaak heel kritisch tegenover wetenschappers, maar ik vind dat ook terecht. Soms denk ik wel eens als ik voor zo'n groep sta: komt u maar en schiet u maar weer."

Niet alleen recht doen aan Indische ervaringen drijft haar, ook vindt ze het heel belangrijk de dynamiek van het Indische en de verschillen tussen de generaties te laten zien. "Ik verzet me tegen de gedachte dat 'Indisch zijn' ophoudt te bestaan, uitslooft. Alsof iets dat niet meer de vorm heeft van wat het ooit had, niet meer als zodanig benoemd kan worden."

Puzzel Japan

'Vrouw zijn' en 'Indisch' noemt Esther 'knopen', die ze wil ontrafelen. Zichzelf als vrouw benoemen was niet zo lastig. Omdat ze van na de zogenoemde tweede feministische golf is, heeft ze niet zo'n strijd hoeven leveren om zich als vrouw te ontplooien. De worsteling met het 'Indische' duurde langer. Deze knopen hebben veel met haar persoonlijke leven en haar familiegeschiedenis te maken. Tegelijkertijd zijn ze ook stimulans en bron van inspiratie voor haar intellectuele ontwikkeling. Op dit moment worstelt ze met 'Japan'. Niet voor

niets vindt ons gesprek plaats in een tuin die met dit land verbonden is. Dit is haar antwoord op mijn vraag naar een betekenisvolle plek voor dit interview. Het ontwerp van deze tuin is gebaseerd op Zenboedhistische principes. Het centrale pad loopt langs een grote vijver en dit pad is op zo'n manier aangelegd dat voortdurend nieuwe perspectieven op de tuin worden gecreëerd. Zo wordt de bezoeker eraan herinnerd dat men in het alledaagse leven niet alles tegelijk kan overzien en dat men door een (gedachte)wending soms een andere kijk op de dingen kan krijgen. Ik vraag Esther waar haar belangstelling voor Japan vandaan komt, een land dat zeer beladen is voor veel Indische mensen. Ze antwoordt: "De meeste Indische mensen die ik ken hebben veel moeite met Japan. Maar ik heb altijd gedacht dat het ingewikkelder is dan alleen maar 'de Japanners zijn zo wreed geweest'. Ik wil echt het verhaal horen van de Japanners zelf. Wat dachten ze toen

ze naar Indonesië gingen? Sommige Japanners gingen naar Indonesië met de drijfveer om het land van de Europese kolonisatoren te bevrijden. Dat afdoen als Japanse propaganda, wat veel in Nederland gebeurt, is mij te gemakkelijk. In dat standpunt merk ik dat ik als Indische van de derde generatie een tussenpositie inneem: tussen Nederlanders, tussen Indonesiërs. Daarbij komt dat ik geïntrigeerd ben door de Japanse cultuur. Op de middelbare school las ik al veel Japanse literatuur en deed fanatiek aan karate. Ook mijn fascinatie voor het sumoworsten komt daar vandaan. Ik weet niet wat me precies aanspreekt, dat moet ik juist gaan uitzoeken."

Margit van der Steen is directeur van AETAS Bureau voor leeftijdsvraagstukken, gender en diversiteit. Zij was eerder directeur van het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies.

Reacties op dit interview zijn welkom: margit.vandersteen@worldonline.nl

Foto: Serge Ligtenberg

Wilhelmina en de wil tot macht

Piet Blaas

Na het in 1998 verschenen eerste deel over de jonge koningin heeft Cees Fasseur onlangs zijn biografie van Wilhelmina afgerond met een tweede deel. Piet Blaas las voor *Historica* opnieuw over Wilhelmina en constateert dat de krijgshaftige koningin moeiteloos in een traditie van mannelijke, heerszuchtige monarchen past.

In *Krijgshaftig in een vormeloze jas*, het tweede deel van zijn Wilhelmina-biografie, behandelt Cees Fasseur de periode van 1918 tot de dood van de vorstin in 1962. Bepaalde kwaliteiten die het eerste deel zijn toegeschreven, sieren ook dit deel, zoals de vlotte en boeiende schrijfstijl van de auteur. Hoofdstuk na hoofdstuk maakt de lezer kennis met een overdaad aan feiten en voorvallen van op het eerste gezicht tamelijk anekdotische aard (tot aan haar snoeplust toe), die in hun totaliteit toch een levendig beeld weten op te roepen van deze eigenzinnige en dominante vrouw.

Fasseur opent zijn tweede deel met een beschrijving van de gedwongen en door Wilhelmina moeilijk te aanvaarden vlucht naar Engeland in de dramatische meidagen van 1940. Dan volgen zeven hoofdstukken over zaken die meer haar privé-leven betreffen. We worden ingelicht over haar bezoeken in binnen- en buitenland, de opvoeding van Juliana, de geschiedenis van diens verlovings met Bernard en het voor de vorstin pijnlijke wangedrag van Hendrik, dat haar in grote (financiële) moeilijkheden bracht. Het is opvallend dat Hendriks buitenechtelijke affaires het gezag van de monarchie uiteindelijk niet aantastten. Terecht stelt Fasseur dat de Oranje-monarchie in de jaren dertig populairder was dan ooit tevoren. De steeds dreigender internationale situatie was daar mede debet aan. De republikeinen van weleer waren toen Oranje-gezind geworden, aldus Fasseur, en Oranje was in de ogen van velen uitgegroeid tot een anti-totalitair en vooral anti-Duits symbool.

Het draait in deze biografie evenwel niet om de rol of intensiteit van het Oranje-gevoel onder de bevolking. Fasseurs hoofddoel was het functioneren van de monarchie te bestuderen in de periode nadat Thorbecke in 1848 een nieuw grondwettelijk bestel had ontworpen. Wilhelmina had het bij tijd en wijle moeilijk met de ministeriële verantwoordelijkheid, die ook in 1848 was ingevoerd en tot doel had zowel de monarchale macht terug te dringen als de monarchie te beschermen en buiten het politieke gewoel te houden. De vorstin wilde echter heel haar leven meer zijn dan louter sieraad en symbool van nationale eenheid.

Fasseurs algemene conclusie van het eerste deel ten aanzien van deze kwestie luidde: "Het ingrijpen in de landspolitiek, dat zij zich voor 1918 zo vaak had gepermitteerd, behoorde na 1918 weliswaar niet geheel tot het verleden maar was toch

voortaan duidelijk van zijn scherpste kanten ontdaan. Wilhelmina leerde zich beter voegen naar de wensen van haar ministers en naar het leerstuk van de ministeriële verantwoordelijkheid." Uit deze woorden zou men kunnen concluderen dat Wilhelmina rond 1918 een leerproces in staatsrechtelijk opzicht had afgesloten en dat zich nadien nauwelijks meer problemen voordeden op dat vlak. Niets is minder waar. In het achtste en negende hoofdstuk van het tweede deel belicht Fasseur haar functioneren als staatshoofd tijdens het Interbellum met de uitdrukkelijke bedoeling "haar optreden in Londen recht te doen". Er loopt volgens de auteur namelijk

"een directe lijn van de toen bestaande en haar hevig frustrerende politieke verdeeldheid in Nederland... naar het bijna mateloze streven naar 'vernieuwing', dat haar in de jaren 1940-1945 bezielde". Haar inconstitutionele optreden in Londen valt dus niet slechts te begrijpen vanuit de bijzondere situatie van de ballingschap of de oorlogssituatie in het algemeen of te billijken door het defaitisme van sommige ministers. Dat optreden had duidelijk een langere voorgeschiedenis. Wilhelmina, die zichzelf beschouwde als "het vleeschgeworden Nederlandsche volkskarakter", had niet al te veel op met het later zo geprezen poldermodel. Haar vernieuwingsdrift kante zich tegen de verzuilde klikjesgeest van het Interbellum, het eindeloos zoeken naar compromissen. Bij die vernieuwing hoorde een duidelijke versterking van de macht van de kroon. Zij moet diepe frustraties hebben gekend

over de staatsrechtelijke machteloosheid waartoe zij naar haar oordeel veroordeeld was, aldus Fasseur.

Over de door haar te Londen bewandelde inconstitutionele paden waren we reeds uitvoerig ingelicht door het werk van Lou de Jong. Fasseur belicht ze in een wat bredere historische context en is over het algemeen kritischer van toon. Hij weet haar vage vernieuwingsprogramma bovendien iets meer inhoud te geven door raadpleging van Wilhelmina's brieven aan Juliana tijdens de oorlogsjaren. Dat het leerstuk van de ministeriële verantwoordelijkheid haar moeilijk viel, wordt uit Fasseurs biografie overduidelijk. Maar wat dit betreft stond zij, gezien het optreden van haar mannelijke voorgangers op de troon, eerder binnen dan buiten een Oranje-traditie. Bij het aantreden van Juliana in 1948 leek deze oude ambitie en "zucht om te heersen" min of meer verdwenen.

Piet Blaas is emeritus hoogleraar theoretische geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Cees Fasseur, Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas, Uitgeverij Balans, 2001, 644 blz. ISBN 905018 451 0 (gebonden), f85,-; ISBN 905018 452 9 (paperback), f69,50.

Wilhelmina bij haar terugkeer in Nederland, 1945

Bron: A. Herenius-Kamstra, Vier vorstinnen.

Kroniek van een eeuw (Ede, 1990), p. 97.

Zorg voor de kost

Kees Ribbens

Het Zwols archief van de plaatselijke armenkamer bevat veel gegevens over de persoonlijke omstandigheden van de bedeelden in deze stad in de periodes 1652-1672 en 1683-1698. De armbestuurders deden in visitatieboeken verslag van hun geregelde bezoeken aan de bedeelden. Anders dan in elders bewaard gebleven bedeeldenregisters, is hierin tevens gerapporteerd over de woonomstandigheden en de bezittingen van de armen. Deze bron is voor Nederland uniek en voor Europa zeldzaam. Hilde van Wijngaarden maakte deze boeken tot bouwsteen van haar in Groningen verdedigde dissertatie, die deel uitmaakt van het project Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw.

Van Wijngaarden, die voor haar afstudeerscriptie de Johanna Naberprijs won, schreef haar dissertatie niet speciaal vanuit een genderhistorische invalshoek, maar gaat hier zeker niet aan voorbij. Leidraad was haar nieuwsgierigheid naar het dagelijks bestaan van doorsnee mannen, vrouwen en kinderen in deze eeuw. Het boek begint bij de lotgevallen van Maaïke Slackebaarts, een schippersweduwe die zich met zeven kinderen staande probeerde te houden. Zij is een van de vele Zwolse ingezetenen voor wie het verzamelen van inkomsten en het streven daarnaar het grootste deel van de dag in beslag nam. De lotgevallen van deze personen, hun bestaansmogelijkheden en overwegingen, staan centraal in dit duidelijk gestructureerde en helder geschreven boek. Voor uitvoerige biografische schetsen schiet het beschikbare materiaal tekort; slechts een handvol personen duikt meerdere keren op in het boek. Toch ontstaat een aardig beeld van het leven van Zwollenaren die een minder fortuinlijke positie innamen in de plaatselijke gemeenschap. Een zestal voorbeeldgezinnen geven de lezer zo nu en dan een iets concreter en persoonlijk beeld van de situatie.

Zorg voor de kost opent met twee algemene hoofdstukken over armoede in de vroegmoderne tijd en een schets van het zeventiende-eeuwse Zwolle, een redelijk welvarende stad met ruim tienduizend inwoners. Circa zes procent van de inwoners behoorde tot de permanent bedeelden. In niet minder dan tweederde van de bedeelde gezinnen ontbrak een man zodat de inkomensverwerving voor rekening kwam van de vrouw en eventueel aanwezige kinderen. In een volgend deel van het boek wordt nader ingegaan op vraag en aanbod van armenzorg. Daarbij wordt een afzonderlijk hoofdstuk besteed aan de motieven van de gevers en de overwegingen en de mentaliteit van de bedeelden. Opmerkelijk is dat ook in het geval van echtparen de steun in veel gevallen op naam van de vrouw geregistreerd stond. Niet geheel duidelijk is waarom de echtgenoot zich hier niet manifesteerde, hoewel Van Wijngaarden elders oppert (p. 201) dat vrouwen meestal het gezinsinkomen beheerden. In het daaropvolgende deel wordt de blik gericht op de arbeid. De weekgelden die elke vrijdag werden uitgekeerd door de Stadsarmenkamer - en waarvan de hoogte afhankelijk was van een complex van factoren - waren immers niet hoog genoeg om in het levensonderhoud te kunnen voorzien. De aard van de noodgedwongen werkzaamheden werd in belangrijke mate bepaald door de sekse van de

armlastige. Het betrof vooral onregelmatig werk waarbij slechts zelden sprake was van een vast dienstverband. Combinaties van verschillende werkzaamheden kwamen geregeld voor. Van Wijngaarden laat tevens zien dat bedeelde vrouwen, die zo lang mogelijk bleven werken, steeds minder konden verdienen naarmate ze ouder werden. Eenduidige uitspraken over de invloed van de gezinssituatie op de hoogte van de verdiensten zijn evenwel niet te doen. Wel wordt ook hier duidelijk dat er een strikte scheiding bestond tussen de arbeid van mannen en vrouwen, al zijn er voorbeelden van weduwen die het bedrijf van hun overleden man overnamen. Het laatste deel van het boek heeft betrekking op onderlinge hulp. Omdat de armbestuurders nieuwsgierig waren naar overige ontvangen hulp, kan de medewerking van enerzijds familie en vrienden, anderzijds stadsgenoten als burens en beroepsgenoten in kaart worden gebracht. Hulp van volwassen kinderen aan bejaarde ouders bleek bepaald niet vanzelfsprekend; de onderlinge verstandhouding was erg zakelijk. Burenhulp was vaak van grotere waarde. Een sociaal netwerk betekende in dit opzicht meer dan familiebanden. Ook de ondersteuning door gilden bleef beperkt. Interessant is het gesignaleerde verschijnsel dat afzonderlijke leden van de stedelijke elite ook buiten de officiële instellingen om financiële hulp boden aan individuele armlastigen.

Van Wijngaarden besluit haar geslaagde sociaal-economische monografie, waarin de positie van bedeelde vrouwen duidelijk naar voren komt, met een impliciet pleidooi voor comparatief onderzoek naar steden elders in de Republiek. Bij gebrek aan fraai bronnenmateriaal is die wens echter moeilijk te verwezenlijken. Dat neemt niet weg dat de armenzorg in de vroegmoderne tijd meer aandacht verdient. Daarbij dient ook de vraag gesteld te worden in hoeverre de activiteiten en mogelijkheden van Zwolse bedeelde vrouwen als 'doorsnee' golden voor de situatie in de Republiek. *Zorg voor de kost* kan daarbij als een goed voorbeeld dienen.

Kees Ribbens is historicus en verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht.

Hilde van Wijngaarden, Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700, Prometheus/Bert Bakker, 2000, 345 blz. ISBN 90 5333 967 1, f52,75.

Emancipatie als inspiratie

Angela van Son

Wat geldt voor vrouwen in de geschiedschrijving, geldt ook voor migranten: ze worden vaak onderbelicht en stereotiep in beeld gebracht. De vrouwelijke migrant heeft dus de pech dubbel onzichtbaar te zijn, of door een dubbele bril van vooroordelen gezien te worden. Het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* heeft dit jaar migratie als thema, en haalt de vrouwelijke migrant voor het voetlicht.

Vrouwen- en migratiehistorici streven ernaar om vrouwen en migranten 'de geschiedenis in te schrijven', zonder in stereotypen te vervallen. Vreemd genoeg vertonen ze daarbij dezelfde gebreken als de algemene geschiedschrijving: migratiehistorici beschrijven vooral de geschiedenis van mannelijke migranten, en in vrouwengeschiedenis is migratie geen onderwerp dat bijzonder veel aandacht trekt. Jammer, want zoals uit het 21e *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* blijkt, kan men nog wat van elkaar leren.

De overeenkomsten tussen de manier waarop vrouwen en migranten buitengesloten worden en als 'de ander' gezien en behandeld worden zijn verrassend, en soms choquerend. Een voorbeeld. Betty de Hart analyseert in haar artikel de juridische en politieke discussies omtrent twee nieuwe regelingen aan het einde van de negentiende eeuw, die de nationaliteit en status regelden van vrouwen die met een buitenlander trouwden. De Rijkswet op het Nederlandschap van 1892 bepaalde dat deze vrouwen door hun huwelijk automatisch het Nederlandschap verloren. De Gemengde Huwelijken Regeling die in 1898 in Nederlands-Indië van kracht werd, voegde daaraan toe dat een Europese vrouw die met een inlander trouwde ook de juridische status van inlander verkreeg. Dit betekende dat ze veel rechten verloor. Hoewel de regelingen niet in alle opzichten nadelig hoefden uit te werken voor een vrouw - zo kon het zijn dat ze bijvoorbeeld haar juridische handelingsbekwaamheid behield ondanks haar huwelijk - betekenden ze wel dat ze buiten de gemeenschap geplaatst werd. Voor mannen die een buitenlandse vrouw trouwden, golden dergelijke regelingen niet. De Hart toont aan dat de Gemengde Huwelijken Regeling níet werd ingevoerd omdat het aantal gemengde huwelijken drastisch was toegenomen, maar puur omdat men het idee van deze huwelijken niet langer wenselijk vond. Ze concludeert dat de regeling mede was bedoeld om de raciale grenzen af te bakenen, en posities van macht te markeren.

Dat de grenzen van ras en nationaliteit in Nederlands-Indië niet vastlagen, blijkt ook uit het levensverhaal van Myra Nas, dat Pamela Pattynama vertelt. De Indische familie Nas leefde 'Europees', maar werd niet als zodanig behandeld. Myra werd de toegang tot het zwembad ontzegd omdat ze te donker was, haar broertje mocht geen vliegenier worden en haar vader moest als inlandse ondernemer torenhoge belastingen betalen. Mevrouw Nas was te Europees opgevoed om bij de inlanders te horen, maar was niet blank genoeg om voor Europeaan door te gaan. Door deze vervreemdende positie

voelde zij zich naar haar zeggen 'migrant in eigen land'. Het wrange aan het verhaal van mevrouw Nas is dat de familie zonder het te weten de Nederlandse nationaliteit bezat. Opa had zich in het verleden laten 'gelijkstellen' aan de Europeanen, toen dat nog kon. Volgens de nationaliteitswet van 1892 was hij daardoor Nederlander, en zijn kinderen ook. Van de gelijkstelling was de familie op de hoogte, maar niet van het Nederlandschap dat daarop volgde. Zij ontdekten het pas toen zij na de coup van 1968 naar Nederland wilden vluchten. Mevrouw Nas was inmiddels met een Sumatraans activist getrouwd, maar zag zich genoodzaakt dit huwelijk nietig te laten verklaren. Alleen op die manier kregen haar kinderen ook een Nederlands paspoort.

Het komt vaker voor in dit *Jaarboek* dat artikelen elkaar inhoudelijk raken, zonder dat de onderwerpen overlappen. Seksuele controle is een terugkerend thema, evenals de

arbeidsmarkt en integratie. Hierdoor vertoont het boek samenhang, terwijl het tegelijkertijd afwisselend en breed is. De afwisseling zit hem behalve in de onderwerpen ook in het soort bijdragen. Naast de andere wetenschappelijke artikelen, van Marlou Schrover (gemengde huwelijken en integratie), Geertje Mak (seksueel vreemdelingenverkeer), Barbara Henkes (Duitse dienstbodes) en Ellis Jonker (migrantendochters en onderwijs), vindt de lezer ook een portret van de schrijfster en historica Helene Nolthenius, geschreven door Marja Pruis.

Leo Lucassen droeg een overzichtsartikel bij, waarin hij de ontwikkeling schetst van de belangstelling voor sekse in historische

migratiestudies. En in de rubriek *Forum* houdt Elsbeth Etty een hartstochtelijk pleidooi voor een open en tolerante samenleving, om zo de integratie van migranten op hun eigen termen mogelijk te maken. Hoewel het *Forum* door het persoonlijke karakter ervan een enigszins vreemde eend in de bijt is, raakt Etty in mijn ogen wel een belangrijk punt als zij de emancipatie van vrouwen in het verleden vergelijkt met die van allochtonen nu. De uitsluitingsmechanismen waarmee zij geconfronteerd werden en worden zijn namelijk deels hetzelfde: beperkte wettelijke rechten, politieke ondervetgenwoordiging, sociale druk. In het *Jaarboek* komen meerdere treffende voorbeelden voor. Het is niet voor niets dat zowel vrouwengeschiedenis als migratiegeschiedenis een emancipatoir en kritisch karakter hebben. De artikelen in dit *Jaarboek* laten zien dat de combinatie van beide disciplines een nóg scherpere blik oplevert, en daarmee een beter inzicht in het verleden. Hopelijk werkt het inspirerend, en mogen we meer van dit soort onderzoek tegemoet zien.

Angela van Son is als OIO verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Carolien Bouw e.a. (red.), *Gaan en staan. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 21*. Stichting Beheer IISG, 2001, 248 blz. ISBN 90 6861 212 3, f32,50.

Anti-vivisectie en feminisme

Fia Dieteren

Vrouwen speelden een belangrijke rol in de beweging ter bestrijding van de vivisectie en een aantal van hen was tegelijkertijd actief in de Nederlandse vrouwenbeweging. Dit maakt Amanda Kluvels proefschrift belangrijk voor de geschiedschrijving van de eerste feministische golf. In deze bespreking belicht Fia Dieteren vooral Kluvels analyse van de positie van deze vrouwen en van de verhouding tussen anti-vivisectionisme en feminisme.

De Nederlandsche Bond tot Bestrijding der Vivisectie (NBBV), opgericht in 1890, streefde volgens Kluvel niet zozeer naar een wettelijk verbod op experimenten met levende dieren, maar wilde vooral het vivisectie-vraagstuk zichtbaar maken. De Bond wilde de gruwelen die in laboratoria plaatsvonden onthullen en tegelijkertijd een hoge morele levenshouding uitdragen. Kortom: "De anti-vivisectionisten voerden eerder een expressieve dan een instrumentele politiek." (p. 20). Kluvel heeft daarom geen geschiedenis van de Bond als organisatie geschreven, maar een analyse gemaakt van de politieke stijl van de Bond; welke middelen hanteerde zij om haar boodschap uit te dragen en welke voorstellingen van bijvoorbeeld vrouwelijkheid en mannelijkheid werden daarin gepresenteerd.

In de beginjaren vormden vrouwen ongeveer de helft van het ledenbestand van de NBBV, zaten ze in het bestuur en zorgden ze voor een belangrijk deel van de propaganda. Een van de bekendste propagandisten was Marie Jungius, uit de geschiedschrijving vooral bekend als een van de organisatrices van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898. Dat Jungius juist op die manifestatie een lezing gaf over vivisectie is voor Kluvel een mooie aanleiding om de link tussen vrouwenbeweging en anti-vivisectie aan de orde te stellen. In de Nederlandse geschiedschrijving van het anti-vivisectionisme is geen aandacht besteed aan deze link en in de geschiedschrijving van de eerste feministische golf zijn vrouwen als Jungius, zo stelt Kluvel, vaak terzijde geschoven, omdat zij tot het 'burgerlijk feminisme' gerekend worden.

Britse onderzoekers hebben de link wel gelegd. Zij wijzen erop dat Frances P. Cobbe met haar anti-vivisectionistische beweging voor feministische vrouwen aantrekkelijk was, omdat zij haar de mogelijkheid bood "zich tegen hun eigen maatschappelijke onderdrukking uit te spreken en te verzetten zonder dat zij als radicale feministen te boek kwamen te staan". (p. 43) Interessanter vindt Kluvel echter de aandacht die in de Engelse studies wordt besteed aan fictie als strijdmiddel. Ook in de NBBV waren romans en gedichten belangrijke strijdmiddelen. Door de analyse van dezen geschriften op gender-voorstellingen creëert Kluvel voor zichzelf de mogelijkheid om het denken over vrouwelijkheid en mannelijkheid in het Nederlandse anti-vivisectionisme en daarmee de aantrekkelijkheid van de beweging voor vrouwen tonen. In de romans die C.C.A. van der Hucht-Kerkhoven, een van

de oprichtsters en financiers van de NBBV, omstreeks 1890 schreef, werpen jonge vrouwen zich op als beschermsters van dieren die mishandeld worden – soms met gevaar voor eigen leven. Zij vormen – of ze nu als slachtoffer of als heldin eindigen – de gids die de weg wijst naar een betere wereld.

Bij het lezen van de mooie romananalyses dringen parallellen met bekende feministische tendensromans zich aan mij op. Kluvel laat zien dat ook anderszins de betrekkingen tussen beide bewegingen nauw waren – de NBBV sloot zich bijvoorbeeld aan bij de Nationale Vrouwenraad. Tegelijkertijd waarschuwt ze ervoor om de relatie al te hecht te zien: anti-vivisectionisme en feminisme zijn "zeker niet uitwisselbaar", "de opvattingen over vrouwen en vrouwelijkheid die in de anti-vivisectionistische geschriften werden verwoord, werden immers niet ingezet voor de vrijheidssrijd van de onderdrukte vrouw". Als voorbeeld wordt Jungius opgevoerd die in haar redevoering voor het vrouwencongres in 1898 niet over 'vrouwen' sprak, maar over 'mensen'. Ik vraag me af of Kluvel hier niet al te voorzichtig is; dat Jungius die lezing op die plaats hield, geeft toch al aan dat voor haar die band er

wel was. Even later lijkt Kluvel zelf ook die voorzichtige opstelling te verlaten en concludeert ze dat er sprake was van een nauwe verstrengeling tussen anti-vivisectionisme en feminisme. Deze op het eerste gezicht tegenstrijdige passages lijken mij bij tweede lezing meer bedoeld als aanzet voor discussie over wat onder feminisme verstaan zou moeten worden. De anti-vivisectionistische feministen onderbrengen bij het conservatieve feminisme, zoals met Cobbe is gebeurd, is voor Kluvel geen optie. Dat past niet bij het beeld van de 'Nieuwe Vrouw' dat de leidende vrouwen in de NBBV uitdroegen.

Terwijl de vrouwenbeweging na 1900 groeide, verloren de vrouwen in de NBBV hun voor-aanstaande positie. Het waren vooral mannen

zoals de bekende christen-anarchist Felix Ortt die het gezicht van de Bond gingen bepalen en een nieuwe politieke stijl hanteerden. Die nieuwe politiek trok niet meer leden; het ledental liep zelfs terug. Hoe die stijlverandering door de vrouwelijke leden werd ervaren en of het vooral vrouwen waren die de Bond verlieten, vraagt Kluvel zich niet af, maar na lezing van haar boek lijkt dat laatste wel waarschijnlijk.

Reis door de hel der onschuldigen doet vermoeden dat ook de andere humanitaire-idealistische bewegingen – anti-vivisectie was immers maar één van de vele 'kleine geloven' omstreeks 1900 – een mooi gender-historisch onderzoeksterrein bieden, dat voor de geschiedschrijving van de vrouwenbeweging van grote waarde zal zijn.

Fia Dieteren is redacteur van Historica.

Amanda Kluvel, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940*. Amsterdam University Press, 2000, ISBN 90 535 6405 5, f59,50.

Vrouwelijke fotografen

Het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) verzamelt en bewaart het culturele erfgoed van en over vrouwen. Het beeldarchief heeft een kleine, maar bijzondere collectie foto's, affiches enzovoort. In de rubriek Onder de loep laat het IIAV foto's zien, die nog niet of niet volledig beschreven zijn. Iedere aanvulling op de informatie over de foto's is van harte welkom.

In de leeszaal van de Nationale Tentoonstelling waren werken van vrouwelijke fotografen tentoongesteld.

Tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, 's-Gravenhage 1898 is werk tentoongesteld van vrouwelijke fotografen. In het tijdschrift *Lux* schrijft de heer Ivens in een recensie: "Men heeft er vakfotografie en amateur-fotografie. De eerste natuurlijk in de meerderheid, daar dit ook meer in den geest vermag, als het werk haar broodwinning is (...). Het geëtaleerde viel ons mee en tegen. Mee wat betreft de kwaliteit, tegen wat betreft de kwantiteit". Het vak bestond: men vond het een passende werkring voor vrouwen.

Van de tentoonstelling zelf werden vele foto's gemaakt, maar slechts een gering aantal is bewaard gebleven in het archief van de tentoonstelling. Uit een nota van de fotografe Charlotte Polkijn aan mej. E. Haighton wordt melding gemaakt van 30 foto's van de rubriek West-Indië. In het archief zijn er slechts 2 bewaard gebleven.

De namen van de deelnemers aan de afdeling vak-fotogra-

fie zijn bekend: Mej. Ch. Polkijn, de dames Chits, Corine Ingelse, Mej. M. Termaat, Mej. R. Slaterus, Mej. S. v.d. Weg, Mej. A. Leijer, Mevr. Stoof, Mej. Clara Donkersloot, Mej. G.M.T. Mulder en Mej. A.J. Magielse.

We zouden graag meer willen weten over deze vrouwelijke fotografen. Ook zouden we graag meer willen weten over andere vrouwelijke fotografen rond de eeuwwisseling. Wij doen hierbij bovendien een oproep aan een ieder, die zelf foto's bezit of weet waar materiaal te vinden is hierover contact op te nemen met het IIAV, t.a.v. Heleen Massee, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam, e-mail: beeld@iiaiv.nl.

Samenstelling: Heleen Massee en Lizzy Jongma

EEN VADERLAND VOOR VROUWEN

Maria Grever en Fia Dieteren (red.)

Amsterdam, Stichting beheer IISG/VVG, 2000, 192 pag., ills.,
ISBN 90-6861-196-8

In deze rijk geïllustreerde uitgave van de VVG vormt de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 het vertrekpunt. Aan bod komen de invloed van buitenlandse nijverheidstentoonstellingen, de rol van de koningin, de koloniën, en de effecten voor vrouwen op lange termijn in Nederland. Een uniek fotokatern toont alle tijdens de 1898-tentoonstelling geproduceerde ansichtkaarten.

Aan deze boeiende cultuurgeschiedenis hebben prominente historici uit binnen- en buitenland meegewerkt.

Te koop in de boekhandel voor 25,-.

EEN VADERLAND

A Fatherland for Women

VOOR VROUWEN

The 1898 'Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid' in retrospect

Maria Grever & Fia Dieteren (eds.)

ALS LID VAN DE VERENIGING VOOR VROUWENGESCHIEDENIS KRIJGT U DEZE PRACHTIGE BUNDEL CADEAU!

Ja, ik word lid van de VVG voor fl. 55,- (studenten en mensen met inkomen tot 1500,- p.m. betalen fl. 40,-) en betaal na ontvangst van uw acceptgirokaart.

Als VVG-lid ontvangt u drie maal per jaar Historica.

Mijn naam:

Adres:

Postcode en plaats:

Ik betaal (per jaar):

Handtekening:

**Deze bon opsturen naar: Vereniging voor Vrouwengeschiedenis
p/a Obiplein 4
1094 RB Amsterdam**

Internet: <http://www.vrouwengeschiedenis.nl>

Boeken in 't kort

Maayke Botman, Nancy Jouwe en Gloria Wekker (red.)

Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland

KIT Publishers, 2001, f45,-.

In vijf hoofdstukken worden de activiteiten en het gedachtegoed van de zmv-vrouwenbeweging in ons land geschetst. Aan bod komen achtereenvolgens de geschiedenis van de feministische strijd van zmv-vrouwen, theorie en praktijk van het denken over gender en etniciteit, de verhouding van zmv-vrouwen tot het wetenschappelijk en hoger beroeps onderwijs, het ontstaan en succes of de neergang van diverse zmv-organisaties, activiteiten op het gebied van literatuur, theater, film en identiteitsvorming. Met bijdragen van onder anderen Helma Lutz, Troetje Loewenthal, Amalia Deekman, Isabel Hoving en Esther Captain.

Karen Essex

Cleopatra

Luitingh-Sijthoff, 2001, f38,50.

De Egyptische koningin Cleopatra staat centraal in de historische roman in twee delen, waarvan in oktober het eerste deel verschijnt. Op basis van jarenlang onderzoek schreef Essex een onderhoudend relaas over de politica die met haar geliefde Archimedes een leger vormde en een bondgenootschap sloot met Julius Caesar.

Suzette Haakma

Leven voor de kunst. Etha Fles, een portret

Matrijs, 2001, f29,95.

De Utrechtse schilderes, schrijfster en kunstcritica Etha Fles (1857-1948) is nu relatief onbekend. In haar eigen tijd was ze echter een markante figuur, die zich inzette voor vernieuwingen in de kunst. Ze bewoog zich in de kringen van de Tachtigers en rekende kunstenaars als Jan Toorop, Anton Mauve, Wally Moes en Jan Veth tot haar vriendenkring. In Utrecht richtte zij de vereniging Voor de Kunst op, waarmee ze een podium

bood aan moderne kunststromingen als het Franse impressionisme en de Engelse Arts and Crafts Movement.

Lotte Jensen

'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. Tijdschriften voor en door vrouwen in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw

Verloren, 2001, f59,50.

In haar proefschrift onderzoekt Lotte Jensen welke rol diverse vrouwentijdschriften als *De Damespost*, *Maria en Martha* en *Ons Streven* hebben gespeeld ten opzichte van vrouwelijk schrijverschap, ontstaan van de vrouwenbeweging en het feminisme in Nederland. Daarnaast besteedt zij aandacht aan de activiteiten van de eerste Nederlandse vrouwelijke journalisten. De dissertatie bevat een nieuwe bibliografie van vrouwentijdschriften met gegevens over de titel, uitgever, verschijningsfrequentie, redactie, medewerkers, oplage, abonnees, prijs en beschikbaarheid van de periodieken.

Els Kloek

Kenau en het beleg van Haarlem

Verloren, 2001, f20,50.

In november verschijnt het vijftiende deel van de serie *Verloren Verleden*, dat een van de weinige heldinnen uit de vaderlandse geschiedenis tot onderwerp heeft. Kenau Simonsdochter Hasselaer zou tijdens het beleg van Haarlem met een groep vrouwen ten strijde zijn getrokken tegen de Spanjaarden. Een optreden waardoor de naam Kenau eeuwigheidswaarde kreeg. Zeker is in ieder geval dat deze weduwe een bijzonder ondernemende vrouw is geweest, die model kan staan voor de actieve Hollandse huisvrouw waarover buitenlanders zich zo vaak verbaasden.

Carol Ann Lee

Anne Frank, 1929-1945

Olympus, 2001, f27,54.

Op basis van vele interviews met overlevenden familieleden, vrienden en kennissen

schetst Carol Ann Lee het leven van Anne Frank, vanaf haar jeugd in Frankfurt en Amsterdam tot aan haar dood in Bergen-Belsen. Ook besteedt zij aandacht aan de zoektocht van vader Frank naar zijn vrouw en kinderen. De biografie eindigt met een beschrijving van het ongekende wereldwijde succes van Anne Franks dagboeken.

Thimo Nijs

In de veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij, 1815-1890

SUN, 2001, f55,09.

Tot nog toe is er weinig bekend over het familieleven van negentiende-eeuwse burgers, en daar brengt Nijs met zijn boek verandering in. Achtereenvolgens belicht hij jeugd en opvoeding, liefde en huwelijk, het huiselijk leven van het getrouwde stel, de oude dag en het overlijden van Rotterdamse mannen en vrouwen uit de burgerij.

Peter van Overbeeke

Kachels, geisers en fornuizen.

Keuzeprocessen en energieverbruik in Nederlandse huishoudens 1920-1975

Verloren, 2001, f63,90.

In zijn dissertatie laat Peter van Overbeeke zien dat de Nederlandse huishoudens als gebruikers van energie en huishoudelijke apparaten een actieve bijdrage hebben geleverd aan de ontwikkeling van de energievoorziening. De keuzes die huisvrouwen maakten om bepaalde energiebronnen en apparaten wel of juist niet te gebruiken, zijn in belangrijke mate beïnvloed door kookleraresen, de Vrouwen Electriciteits Vereniging en andere vrouwenorganisaties.

Ariadne Schmidt

Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw

Prometheus/Bert Bakker, 2001, f49,50.

De dood van een echtgenoot betekende in de zeventiende eeuw voor de achterblijvende vrouw dat zij een zelfstandige positie kreeg, maar ook dat zij aan het hoofd stond van een 'gebroken gezin'. In haar proefschrift gaat Ariadne Schmidt in op de vraag hoe weduwen hun 'nieuwe' bestaan vormgaven. Daarbij besteedt ze aandacht aan onder andere de gevolgen van het Hollandse erfrecht, de rol van familieleden, de bijzondere positie van weduwen binnen de armenzorg, hun

keuzes op de arbeidsmarkt en hun kansen op de huwelijksmarkt.

René ter Steege

Máxima, dochter van Argentinië

Van Gennep, 2001, f29,90.

Argentinië is volgens René ter Steege een schoolvoorbeeld van een Latijns-Amerikaanse republiek: politiek uiterst instabiel. De *Parool*-redacteur schetst een beeld van Máxima zelf, haar milieu, de dictatuur waarin zij opgroeide, de rol van haar vader, de verhouding tussen burgers en militairen in autoritaire regeringen en de Argentijnse adel die nog steeds een belangrijke rol in het land speelt.

Vader & zoons. Jacob de Vos Wzn. (1774-1844) en de getekende dagboekjes voor zijn kinderen

Verloren, 2001, f59,50.

De Amsterdamse handelaar Jacob de Vos hield tussen 1803 en 1809 dagboekjes bij over de ontwikkeling van zijn vier kinderen, waarbij hij in totaal 267 tekeningen maakte. In de serie *Egodocumenten* zijn de dagboeken van De Vos nu opnieuw uitgegeven, met een inleiding van Eveline Koolhaas-Groosfeld. De uitgave biedt een zeer interessant beeldverhaal over het Nederlandse gezinsleven en het opvoeden van kleine kinderen in de vroege negentiende eeuw.

Inge de Wilde

Römelingh, boekhandelaren en uitgevers in Groningen (1806-1961)

Passage, 2001, f24,90.

De Groningse uitgeversfamilie Römelingh start met Johannes, die in 1806 een academische boekhandel opende. In 1892 ging de winkel over in de handen van de weduwe Römelingh-Kranenburg en haar dochter Geertruida Römelingh. Deze laatste was in 1897 een eigen uitgeverij begonnen, die tot 1914 scheurkalenders, kinderboeken, maar vooral uitgaven van de vrouwenbeweging verzorgde. Tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid verzorgde zij een boekhandel, waar ze onder meer een door haar zelf samengestelde catalogus verkocht, met een lijst van boeken van vrouwelijke auteurs. In 1914 gaf zij het proefschrift uit van Etine I. Smid, de eerste Nederlandse vrouw die in de sterrenkunde promoveerde.

Jacqueline Zirkzee

Mykene

Conserve, 2001, f49,95.

Vrouwenhistorica Jacqueline Zirkzee publiceerde onlangs haar eerste roman, waarin elementen uit de Griekse mythologie en geschiedenis met elkaar zijn verweven tot een romantisch en avontuurlijk verhaal. Zij voert Agamemnon, Klytemnestra en Helena tijdens de Trojaanse oorlog op als mensen van vlees en bloed, met hun fouten en eigenaardigheden, twijfels en overtuigingen.

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literatuuropgave (van ten hoogste tien titels).
Titelbeschrijving boek: Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet*. Henriette Roland Holst 1869-1952. Meppel, 1992.
Titelbeschrijving artikel: R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * géén noten
- * enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortejaar) en het adres van de auteur
- * enige illustraties met onderschriften, én bronvermelding (per pagina een illustratie); digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tiff- of eps-bestand
- * de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2300 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1500 woorden, een recensie (een pagina) 800 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en "), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * de kopij wordt naar het redactieadres gestuurd op flop, vergezeld met een uitdraai. Gebruik WP 51 of Word, en vermeld welk tekstverwerkingsprogramma is gebruikt.

Deadlines:

februarinummer: 1 oktober
juninummer: 1 februari
oktobernummer: 1 juni

Internationaal

Congressen

Seventies

Het Centre for Women's Studies van de University of York organiseert op 27 april 2002 een conferentie over de Seventies and Feminism. De aankondiging is, met een oproep voor bijdragen, te vinden op de website:
www.york.ac.uk/inst/cws/gsp/Seventies.htm

Controlling bodies

Van 24 tot en met 26 juni 2002 zal aan de University of Glamorgan een conferentie worden gehouden, met als titel 'Controlling bodies: the regulation of conduct, 1650-2000'. Het doel is onderzoeksresultaten uit te wisselen over lange-termijnontwikkelingen betreffende de veranderingen in de relatie van mensen tot hun eigen lichaam en dat van anderen. Daarbij zal speciale aandacht worden besteed aan de invloed die locale, regionale en nationale identiteit op het lichaam heeft, alsmede de invloed van modernisering, religie en de veranderende opvattingen over seks en seksualiteit. De congresorganisatoren roepen een ieder op voor 1 december 2001 voorstellen tot bijdragen te leveren, bijvoorbeeld op het gebied van emoties, seksualiteit, zwangerschap, gezondheid, dood, mode en manieren.

Informatie: Dr. David Turner, School of Humanities & Social Sciences, University of Glamorgan, Pontypridd, Wales, CF37 1 DL, United Kingdom, of Mr Kevin Staggs, telefoon: 01443-483673.

Website

Heksen

Vanwege de Workshop for Interdisciplinary Witchcraft Research is door Klaus Graf van de Universiteit in Freiburg een mailinglijst over heksenonderzoek opgezet, waar wetenschappers informatie over heksen kunnen zoeken en uitwisselen. Het adres is:
www.listserv.gmd.de/archives/hexenforschung.html

Conduct literature

Diverse titels uit de zeldzame vroegmoderne literatuur die vrouwen door alle aspecten van het dagelijks leven leidde, is nu te vinden op internet. Deze 'conduct books' zijn interessante bronnen om genderideologieën in de vroeg-moderne tijd te bestuderen. De site bevat onder de complete tekst van beroemde Engelse en Franse traktaten over de vrouwelijke schoonheid, huishoudboeken, alsmede vroege feministische pamfletten zoals dat van de Nederlandse Anna Maria van Schurman. Het adres is:
www.pickeringchatto.com/conduct

Congressen

Schrijvende vrouwen

Op 23 november vindt in Den Bosch het congres *Schrijvende vrouwen in de achttiende eeuw* plaats. Sprekers als Wijnand Mijnhardt, Annelies de Jeu, Simon Vuyk, Claudette Baar, Paul Pelckmans en Suzan van Dijk zullen het congressthema voornamelijk vanuit de literair- en cultuurhistorische invalshoek benaderen. Met de bijdragen hoopt het congres een verdere aanzet te geven tot onderzoek naar literaire activiteiten van vrouwen in wat wel de 'eeuw van de vrouw' is genoemd.

Datum: 23 november 2001

Plaats: Het Franciscushuis, Van der Does de Willeboissingel 11, Den Bosch

Informatie: Werkgroep Achttiende

Eeuw, p/a Tom Verschaffel, Blijde

Inkomststraat 21/05, 3000 Leuven,

België, e-mail:

tom.verschaffel@arts.kuleuven.ac.be

Geschiedenisdag

Op zaterdag 24 november wordt voor heel historisch Nederland in Tilburg de Geschiedenisdag georganiseerd, met als thema 'historisch besef'. Het programma is nog niet bekend, maar er zal in ieder geval aandacht zijn voor onderwijs en historisch besef, onder andere in relatie tot het rapport van de Commissie-De Rooy. Verder zal er ingegaan worden op de vraag hoe archieven en musea met het cultureel erfgoed omgaan, en hoe zij zich kunnen verhouden tot de geschiedenissen van 'nieuwe Nederlanders'. Naar aanleiding van het in het najaar te verschijnen rapport over de opvang van oorlogsslachtoffers na de Tweede Wereldoorlog en dat over de Srebrenica-kwestie zal er bovendien een groot debat plaatsvinden over geschiedenis en politiek.

Datum: 24 november 2001

Plaats: Universiteitscomplex van de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg

Informatie: Albert van der Zeijden,

Nederlands Centrum voor

Volkscultuur, Postbus 13113, 3507 LC Utrecht, 030-2760244.

History conference

In Den Haag vindt van 27 februari tot 2 maart 2002 de Fourth European Social Science History Conference plaats. Er zal aandacht besteed worden aan thema's als Ethnicity and Migration, Family and Demography, Government and Politics, Labour, Nations and Nationalism, Oral History, Political Movements, Religion, Sexuality en Social Inequality. De organisatie is in handen van het IISG.

Informatie: IISG, Cruquiusweg 31,

1019 AT Amsterdam, 020-6685866, e-mail: *esshc@iisg.nl*

Tentoonstellingen

Feestrok

In het Nationaal Bevrijdingsmuseum is een tentoonstelling te zien over de Nationale Feestrok. Het maken en dragen van zo'n rok werd direct na de Tweede Wereldoorlog gepropageerd door de Amsterdamse verzetsvrouw Mies Boissevain als symbolische en politieke daad. De expositie toont ruim vijftig feestrokken.

Datum: tot en met 31 oktober 2001

Plaats: Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945, Wylerbaan 4 te Groesbeek.

Informatie: 024-3974404 of

www.bevrijdingsmuseum.nl

Amsterdammers

Het Gemeentearchief Amsterdam presenteert vanaf 12 oktober de expositie *Het gezicht van Amsterdam: nieuwe Amsterdammers gefotografeerd, 1900-2000*. De tentoongestelde foto's geven een beeld van de Amsterdamse bevolking, die onder invloed van de immigratie van onder meer Chinezen, Indonesiërs, Surinamers, Turken en Marokkanen met name na 1970 sterk is veranderd. De tentoonstelling maakt deel uit van het project *Het gezicht van Amsterdam* over de diversiteit in de cultuur van de hoofdstad, dat verder bestaat uit een educatief programma voor de basisschool (zie: *www.gemeentearchief.amsterdam.nl*) en een openbaar debat met vertegenwoordigers van immigrantenorganisaties.

Datum: van 12 oktober t/m 2 december 2001

Plaats: Gemeentearchief Amsterdam, locatie Tolstraat 129

Informatie:

www.gemeentearchief.amsterdam.nl

[Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam]

Toorop-Fernhout

De schilderes Charley Toorop is de tweede kunstenaar uit de bekendste Nederlandse kunstenaarsfamilie. Voor haar maakte vader Jan Toorop naam, en na Charley volgden haar zoons Edgar en John Fernhout, die nu weer opgevolgd worden door Rik Fernhout. Met de tentoonstelling *De generaties: een eeuw lang de familie Toorop-*

Fernhout besteedt het Centraal Museum in Utrecht aandacht aan de schilderijen van Jan en Charley Toorop en die van Edgar en Rik Fernhout. Van John Fernhout zijn films te zien. Behalve aan het artistieke oeuvre van de familie, wordt door middel van documentatie ook aandacht besteed aan de familiebanden en de plaats die de Toorops en Fernhouts innemen in de kunstgeschiedenis.

Datum: 20 oktober-februari 2002

Plaats: Centraal Museum,

Nicolaaskerkhof 10, Utrecht.

Informatie: 030-2362362 of

www.centraalmuseum.nl

Personalia

Aan de Universiteit van Amsterdam sprak **prof.dr Frances Gouda** op 1 juni j.l. haar oratie uit als hoogleraar vrouwenstudies, in het bijzonder de geschiedenis van het (post)kolonialisme en multiculturaliteit.

Oud-voorzitter van de VVG, **prof.dr Maria Grever**, houdt op 14 december om 16.00 haar oratie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, met als titel *De encensering van de tijd*.

Varia

IIAV

In april 2000 is het IIAV gestart met de digitale ontsluiting van het beeldmateriaal over de vrouwenbeweging uit de periode 1890-1950. Inmiddels is het project afgerond en kunnen bezoekers via de publieksterminals op het beeldscherm 3700 foto's bekijken. De foto's verbeelden onder andere de strijd voor

Weduwen in de Gouden Eeuw

Deze zomer trad Ariadne Schmidt aan als voorzitter van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd. Vlak daarvoor was zij aan de Universiteit van Amsterdam gepromoveerd op een onderzoek naar weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw. Annelies de Jeu sprak met haar over de Stichting en haar promotieonderzoek.

Waarom ben je lid geworden van de SVVT en later bestuurslid geworden?
Een jaar of vijf geleden ben ik min of meer de SVVT ingerold. Ik kende de

(vervolg van p. 30)

een betere positie van vrouwen en meisjes, het vrouwenkiesrecht en voor vrede. De foto's zijn beschreven en op naam en onderwerp toegankelijk gemaakt via de database. Belangstellenden hebben de mogelijkheid in de catalogus te zoeken op onderwerp, op persoonsnamen, op organisaties, op naam van het archief waartoe de foto behoort en op vrije tekst. Op dit moment is het nog niet mogelijk de foto's via de website van het IIAV te bekijken, maar de gedigitaliseerde collectie zal wel gebruikt worden voor tentoonstellingen op de site – opdat het cultureel erfgoed van de vrouwenbeweging onder de aandacht blijft.

Informatie: IIAV, Obiplein 4, 1094 RB, Amsterdam. Internet: www.iiaiv.nl

Websites

Indische schrijfsters

Vilan van de Loo's damescompartment is opnieuw uitgebreid, deze keer met Emma van Angelbeek, Harryet Marsman-van Deventer en Wies van Groningen. Van Angelbeek schreef poëzie in de geest van Gorter en publiceerde journalistiek werk, dat tot op heden helaas onvindbaar is gebleken. Marsman-van Deventer beschreef als 'Plantersvrouw' jarenlang in het tijdschrift *Moesson* over haar bestaan op de koffie- en rubberondernemingen in Nederlands-Indië. Wies van Groningen schrijft tot op heden proza, waarin zij de orale verteltraditie uit de Indische cultuur verwerkt. Bezoek het damescompartment op: www.damescompartment.nl/bioemang.htm

Stichting niet zo goed, maar de mogelijkheid om met onderzoekers in contact te komen die ook bezig zijn met vrouwengeschiedenis van de vroegmoderne tijd sprak me aan. Die indruk bleek te kloppen. Ik ervaar de studiemiddagen als inspirerend en de contacten met andere leden als erg nuttig. Dat ik zelf veel aan de SVVT had, motiveerde mij vier jaar geleden om me binnen het bestuur voor de Stichting in te zetten en om dat nu als voorzitter te doen. Volgens mij ligt de kracht van de SVVT in de netwerkfunctie. Ik wil me ervoor inzetten om die functie verder uit te bouwen: het bevorderen van onderlinge contacten tussen onderzoekers en geïnteresseerden in de vroegmoderne vrouwengeschiedenis.

Je hebt onderzoek gedaan naar weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw. Waarom richtte je je op Leiden?

Leiden was in de zeventiende eeuw, na Amsterdam, de tweede stad van Holland. Van de vele sociale en economische instellingen en instituties zijn relatief goed toegankelijke archieven bewaard gebleven. De economie werd gedomineerd door de textielindustrie. Zowel de grote participatie van vrouwen in deze sector als het strenge toezicht van het stadsbestuur en de daaruit voortvloeiende goede documentatie boden de mogelijkheid de economische activiteiten van weduwen te onderzoeken. Bovendien was er al eerder onderzoek naar vrouwen in Leiden in de vroegmoderne periode gedaan, waarmee ik mijn onderzoeksresultaten kon vergelijken.

Welke bronnen kon je voor je onderzoek gebruiken?

Door hun speciale status hebben weduwen op veel plekken sporen nagelaten. Belastingkohieren en volkstellingen boden informatie over de sociaal-eco-

nomische status van weduwen en de samenstelling van hun huishoudens. Ik heb archieven van gilden en neringen, hofjes en gasthuizen bestudeerd. Het notariële archief, met de testamenten en huwelijkscontracten, was onontbeerlijk voor dit onderzoek. Maar mijn belangrijkste bron waren de rekensten die weduwen indienden bij het stadsbestuur, vaak vlak na de dood van hun man. Die rekensten geven een goed beeld van de problemen waarmee vrouwen na het verlies van een echtgenoot werden geconfronteerd. Bovendien zijn daarin de stemmen van weduwen zelf te beluisteren. Door het gebruik van deze bron zijn de weduwen die ik bestudeerde voor mij echt gaan leven.

Wat zijn de belangrijkste uitkomsten van je onderzoek?

Vrouwen werden na de dood van hun man met belangrijke veranderingen geconfronteerd. Ze kregen niet alleen een andere juridische status, ook op sociaal-economisch vlak bracht het overlijden van een man een hoop verandering teweeg. Wat ik frappant vond, was dat weduwen - ondanks alle ellende waarmee ze te maken kregen - zich toch redelijk staande hebben weten te houden. Weduwen wisten de breuk met hun gehuwde bestaan redelijk te beperken, meer dan je wellicht op grond van alle veranderingen waarmee ze te maken kregen, zou verwachten. De verklaring daarvoor heb ik gezocht in de sterke positie van het gezin in de Hollandse zeventiende-eeuwse samenleving. Zowel de mogelijkheden die weduwen werden geboden als de keuzen die ze maakten, laten zien dat er veel belang werd gehecht aan het voortbestaan van het gezin, al was dat dan gebroken.

Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Prometheus/Bert Bakker, 2001. ISBN 90-351-2362-X.

De Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd (SVVT) stelt zich ten doel het onderzoek op het gebied van vrouwengeschiedenis over de periode 1500-1800 te inventariseren, te stimuleren en bekendheid te geven. De SVVT organiseert regelmatig studiemiddagen over lopend of zojuist voltooid onderzoek en brengt drie maal per jaar een nieuwsbrief uit. Op 1 december organiseert de SVVT een studiemiddag over biografieën. Sprekers zijn dr. Els Kloek over Kenau en dr. Lotte van der Pol over Wilhelmina van Pruisen. Voor meer informatie: www.iisg.nl/~womhist/svvt.html